

กับจดหมาย

จดหมาย

“ฟังดูการบ้านเมืองข้างปากใต้ทุกวันนี้ ตั้งแต่คิดหาเงินหาทองจะเอาผลประโยชน์ใส่ตัวไว้ให้มันมีไปเสียหมดเท่านั้นเอง การที่จะคิดทำที่พิศกรักษาบ้านเมืองไว้ชื่อไว้หน้ามัน ไม่มีเลย”¹

ข้อความข้างต้นนี้ ปรากฏอยู่ในจดหมายของ หลวงอุดมสมบัติ เอกสารทางประวัติศาสตร์ที่ทรงคุณค่ายิ่งชิ้นหนึ่งในประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ได้ถ่ายทอดพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับปัญหาราชการในหัวเมืองปักษ์ใต้เอาไว้ ซึ่งหากนับเวลาก็เกือบร้อยห้าสิบปีมาแล้ว

พิจารณาดูพระราชดำรัสดังกล่าว ก็น่าพิศวงว่า วันเวลาอันยาวนานไม่มีผลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าประวัติศาสตร์ทางการเมืองการปกครองในหัวเมืองปักษ์ใต้ของเราในขั้นพื้นฐานแต่ประการใด เช่นเรื่อง “แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว” นั้น เป็นอาทิ สภาพการณ์เช่นว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาทางการเมืองการปกครองดินแดนส่วนนี้ของไทยซึ่งมีภูมิหลังอันซับซ้อน และได้มีการสั่งสมปัญหาทับทวีกันมาก่อนหน้าแล้ว นับตั้งแต่ที่ชนบัตินี้ก็ยิ่งดูจะเป็นที่ประจักษ์ว่า สภาพการเมืองการปกครองในหัวเมืองปักษ์ใต้ที่มีรากเง้าทางประวัติศาสตร์ที่แตกกันถึงใบบottomยังไม่หยุดยั้งและยัง “พัฒนา” โครงสร้างระบบภายในที่ซับซ้อนซ้อนเวียนยิ่งขึ้นตามกาลสมัย ความละม้ายคล้ายคลึงกันในลักษณะหลายประการของอดีตและปัจจุบัน น่าจะเป็นเหตุผลที่จำเป็นต้องทำให้เราย้อนกลับไป

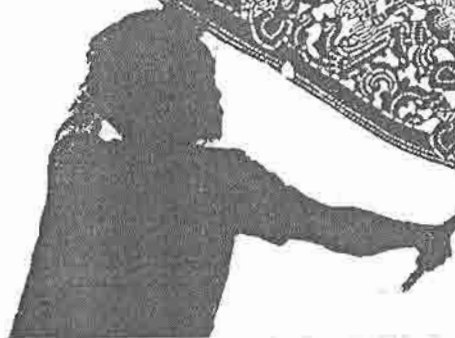
พิจารณาสภาพการณ์และปัญหาในอดีต ทำ “ความเข้าใจกับอดีต” ให้กระจ่างชัด ก่อนที่จะนำความเข้าใจอย่างกระจ่างในปัญหานั้นมาเป็นหลักช่วยพิจารณาหาคำตอบให้แก่ปัญหาปัจจุบันที่เรากำลังเผชิญอยู่ จริงอยู่ว่าเป็นการต่อเหตุผลที่จะพูดถึงคุณค่าของการศึกษาประวัติศาสตร์ โดยยึดเอาคำกล่าวที่หนึ่ง ๆ ที่ว่า “ประวัติศาสตร์ย่อมซ้ำรอย” ในความหมายตามตัวอักษรเป็นหลัก เพราะภาวะเหตุการณ์แต่ละยุคสมัยย่อมแตกต่างกันและเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ แต่ในความหมายที่กว้างที่สุดของคำกล่าวนั้น อย่างน้อยที่สุด ภายใต้สภาวะเงื่อนไขและสิ่งแวดล้อมที่คล้ายคลึงกัน อดีตอาจเป็นเสมือน

แผนที่นำร่อง มนุษย์ที่ฉลาดควรใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อหลบหลีกจากขวากหนามหลุมโคลนที่บรรพบุรุษในอดีตได้เผชิญมาแล้ว มาเป็นบทเรียน ปัญหาอยู่ที่ว่าเราจะเลือกสรรอดีต

ตอนใด เราเข้าใจอดีตนั้นอย่างต่องแท้แล้วหรือยัง และเราจะเอาแผนที่นั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้อย่างไร

บทความนี้เป็นความพยายามส่วนหนึ่งที่จะทำหน้าที่สองประการข้างต้น (ส่วนประการสุดท้ายนั้นอยู่นอกเหนือหน้าที่ความรับผิดชอบของผู้เขียนในฐานะผู้ศึกษาประวัติศาสตร์) โดยการหันกลับไปสำรวจและศึกษาสภาพการเมืองการปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทยในอดีต โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกครั้งหนึ่ง

ทำไมจึงต้องเป็นสมัยนั้น ?
เนื่องจากในรัชสมัย

ตามลุ่มน้ำ

* พรรณงาม เจ้าธรรมสาร *

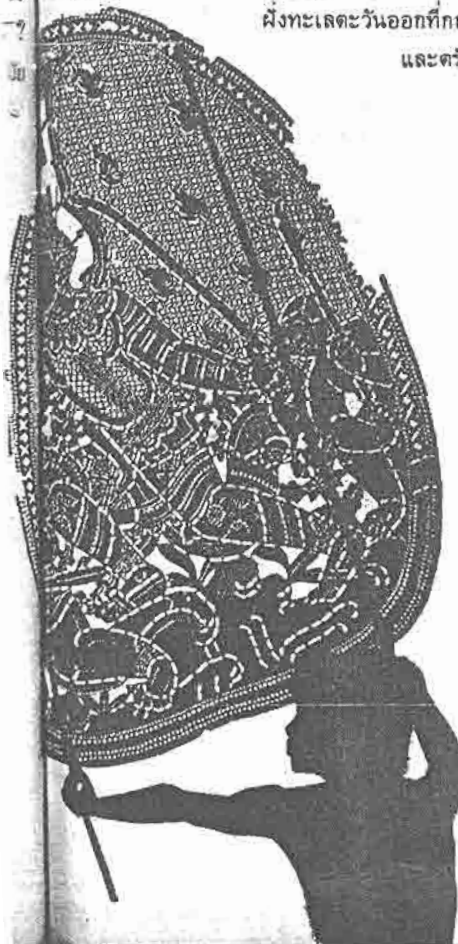
ดังก้าว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและหัวเมืองมลายู ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานุ และหัวเมืองทั้ง 7 (หรือเมืองปัตตานีเดิม ซึ่งได้ถูกแบ่งออกเป็นปัตตานี ระแงะ ยะลา รามันท์ หนองจิก และสายบุรี) ได้ทวีความตึงเครียดขึ้น และปัญหาต่างๆ ได้ขมวดปมจนปะทุออกมาเป็นการต่อต้านของชาวมลายูหลายครั้งหลายหนต่อเนื่องกัน นับเป็นระยะเวลาประมาณ 20 ปี (ตั้งแต่ พ.ศ. 2364 - 2382) และการต่อต้านแต่ละครั้งจะขยายไปทั่วดินแดนทางใต้จากฝั่งทะเลตะวันตกของไทรบุรี ไปจนถึงฝั่งทะเลตะวันออกที่กลันตัน และตรังกานุ

ความวุ่นวายในหัวเมืองมลายูในแผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ นั้น เป็นผลมาจากความไม่พอใจทางสังคมและการเมืองของชาวมลายูที่สั่งสมมาแต่รัชกาลก่อนๆ อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่ต้นทศวรรษ พ.ศ. 2360 เป็นต้นมา เหตุการณ์หลายอย่างเริ่มชี้ให้เห็นที่มาของความยุ่งยาก อันเกิดจากปัญหาพื้นฐานที่ซ่อนเร้นอยู่ภายใต้ระบบการเมืองการปกครองของไทยในดินแดนนั้น ซึ่งทำให้ความไม่พอใจต่างๆ ที่มีอยู่เดิมเพียงพูนขึ้น จนนำไปสู่จลาจลระหว่าง พ.ศ. 2380 - 2382 การพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างไทยและมลายูในมุมกว้าง โดยอาศัยหลักฐานจากทุกฝ่ายที่มีส่วนร่วมในเหตุการณ์ น่าจะช่วยให้เราเข้าใจ (ทัศนยะเบื้องหลัง) เหตุผลและความสำคัญ ของการต่อสู้ดิ้นรนที่ยืดเยื้อไม่รู้จักสิ้นสุดของชาวมลายูในหัวเมืองดังก้าว ในขณะที่เดียวกัน การพิจารณาจดหมายหลวงอุดมสมบัติ บันทึกเหตุการณ์จากข้าราชการไทยในช่วงเวลานั้น ก็น่าจะช่วยให้เราเข้าใจการมองปัญหาจากทัศนะของผู้ตัดสินนโยบายต่างๆ ของไทยในครั้งนั้น พลั้งผลักันบังจัญ และ/หรือเหตุผลเบื้องหลังการดำเนินนโยบายต่างๆ ของไทย กระบวนการตัดสินใจในนโยบายต่างๆ ในราชสำนักไทย ปฏิบัติจากฝ่ายมลายูตามที่ปรากฏในหลักฐานไทย ซึ่งให้เห็น "ความจริง" อะไรบ้างที่ซ่อนอยู่ กล่าวอย่างสั้นๆ อะไรบ้างที่ "บันทึกเบื้องหลังข่าว" จากทางฝ่ายราชสำนักไทยให้เราได้เห็นมูลเหตุของการดำเนินนโยบายของรัฐบาลไทยด้านการเมืองการปกครองหัวเมืองไทยในปักษ์ใต้และหัวเมืองมลายู

ภูมิหลังสถานะความสัมพันธ์ระหว่างไทยและหัวเมืองมลายู ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

แท้ที่จริงแล้ว การต่อต้านอำนาจของไทยในหัวเมืองมลายูเหล่านี้ไม่ได้เป็นปรากฏการณ์พิเศษที่เกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ แต่อย่างใด เราอาจย้อนไปได้ถึงสมัยอยุธยาตอนต้น เมื่อปรากฏหลักฐานการต่อต้านอำนาจของไทยในดินแดนแถบนี้เป็นครั้งแรกตลอดมา

โดยสภาพภูมิรัฐศาสตร์ ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ได้ชี้ให้เห็นว่า รัฐในแหลมมลายูตอนบนนี้ไม่อาจอยู่เป็นอิสระได้ด้วยตนเอง โดยเฉพาะในยามที่รัฐทางเหนือเกิดมีอำนาจกล้าแข็งสามารถคุมอำนาจตั้งแต่บริเวณคอคอคกระลงมาได้ หรือในขณะที่มีมหาอำนาจเข้าไปมีอิทธิพลหรือมีบทบาทในแหลมมลายูทางตอนใต้ ทั้งนี้เพราะดินแดนในแหลมมลายูตอนบนนี้เป็นแหล่งทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์แห่งหนึ่ง ไทรบุรี กลันตัน และบางส่วนของปัตตานี มีแร่ธาตุที่สำคัญ คือ ดีบุก และทองคำ³ บริเวณที่ตั้งของปัตตานี และไทรบุรี ได้ชื่อว่าเป็นศูนย์กลางการค้าบนฝั่งทะเลทั้งสองด้านของแหลมมลายูทางเหนือมาตั้งแต่สมัยโบราณ⁴ ด้วยเหตุนี้บริเวณแหลมมลายูตอนบนจึงเป็นเขตขยายอำนาจที่ไทยและ/หรือพม่าพยายามจะเข้าครอบครอง เพื่อเป็นฐานทางเศรษฐกิจและกำลังทัพในยามทำสงครามต่อกันนับแต่พุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา ในขณะที่เดียวกัน ก็เป็นจุดยุทธศาสตร์ซึ่งมหาอำนาจที่เข้าไปมีอิทธิพลในแหลมมลายูถือว่าจำเป็นต้องเข้าพิทักษ์ เพื่อประกันความมั่นคงทางอำนาจของตนในแหลมมลายู และ/หรือ เพื่อเป็นสะพานในการจะแผ่ขยายอำนาจขึ้นไปทางเหนือ

หลวงอุดมสมบัติเป็นเจ้าหน้าที่กรมพระคลัง และเป็นผู้นำที่รายงานประจำวัน เกี่ยวกับพระราชกระแสรับสั่งและข้อราชการอันเกี่ยวกับหัวเมืองภาคใต้ ขณะที่รัชกาลที่ 3 เสด็จออกที่ประมุขขุนนาง เพื่อจะได้นั่งให้เจ้านายของตน (พระยาศรีพิพัฒน์) ผู้ซึ่งกำลังนำทัพลงมาทำมิได้ทราบ จดหมายทั้งหมดรวมทั้งสิ้นเป็นจำนวน 15 ฉบับ

- ฉบับที่ ๑ ๑ ธันวาคม ค.ศ. ๑๗๖๓ ปีหนึ่งผู้ถูกตั้ง
บุคคลที่ ๑๖๐๐ M.S. ๒๒๓๓
เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชผู้ซึ่งมีอำนาจ
ในหัวเมืองภาคใต้ เมื่อได้รับพระบรมราชโองการ
ให้ไปเป็น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการ
ให้ไปเป็น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
ผู้ซึ่งมีอำนาจในหัวเมืองภาคใต้
- ฉบับที่ ๒ ๑ ธันวาคม ค.ศ. ๑๗๖๓ ปีหนึ่งผู้ถูกตั้ง
บุคคลที่ ๑๖๐๐ M.S. ๒๒๓๓
เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชผู้ซึ่งมีอำนาจ
ในหัวเมืองภาคใต้ เมื่อได้รับพระบรมราชโองการ
ให้ไปเป็น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการ
ให้ไปเป็น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
ผู้ซึ่งมีอำนาจในหัวเมืองภาคใต้
- ฉบับที่ ๓ ๑ ธันวาคม ค.ศ. ๑๗๖๓ ปีหนึ่งผู้ถูกตั้ง
บุคคลที่ ๑๖๐๐ M.S. ๒๒๓๓
เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชผู้ซึ่งมีอำนาจ
ในหัวเมืองภาคใต้ เมื่อได้รับพระบรมราชโองการ
ให้ไปเป็น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการ
ให้ไปเป็น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
ผู้ซึ่งมีอำนาจในหัวเมืองภาคใต้
- ฉบับที่ ๔ ๑ ธันวาคม ค.ศ. ๑๗๖๓ ปีหนึ่งผู้ถูกตั้ง
บุคคลที่ ๑๖๐๐ M.S. ๒๒๓๓
เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชผู้ซึ่งมีอำนาจ
ในหัวเมืองภาคใต้ เมื่อได้รับพระบรมราชโองการ
ให้ไปเป็น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการ
ให้ไปเป็น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
ผู้ซึ่งมีอำนาจในหัวเมืองภาคใต้

ของคอคอดกระอีกชั้นหนึ่ง⁵

ในสภาพที่ถูกระหนาบจากมหาอำนาจทางเหนือและใต้ เช่นนี้ รัฐในแหลมมลายูตอนเหนือตั้งแต่ ไทรบุรี ไปจนถึงทังการู จึงถูกบีบให้จำต้องเข้าเป็นพันธมิตรกับมหาอำนาจฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง (จากเหนือหรือใต้) ตามแต่กระแสการเมืองระหว่างรัฐแต่ละยุคสมัยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 นับตั้งแต่สงครามอยุธยาและพม่าได้เริ่มขึ้นเพื่อชิงความเป็นใหญ่ทางตอนเหนือบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา และในบางครั้งก็ขยายลงมาถึงบริเวณคอคอดกระ ขณะเดียวกันกับที่มหาอำนาจตะวันตกเริ่มเข้ามามีบทบาทในแหลมมลายู เมื่อมะละกาคตกเป็นของโปรตุเกสใน พ.ศ. 2054 ลักษณะพฤติกรรมส่วนที่เด่นชัดของรัฐในแหลมมลายูเหล่านี้ได้ปรากฏขึ้น เริ่มด้วยไทรบุรี ซึ่งภายหลังจากที่มะละกาดังตัวได้ในต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ได้หันเข้าเป็นมิตรกับมะละกา แต่เมื่อมะละกาเสียแก่โปรตุเกส ไทรบุรีก็รีบกลับมาเป็นไมตรีกับไทย ครั้นฮอลันดาเข้ามา มีอำนาจในมะละกาแทนโปรตุเกสใน พ.ศ. 2084 ไทรบุรีก็พร้อมที่จะหันไปเช่นสัญญาทางการค้าซึ่งจะให้สิทธิพิเศษแก่ฮอลันดา แต่เมื่อถูกบีบคั้นจากไทยมากขึ้น ไทรบุรีก็หันมาส่งบรรณาการให้ไทยอีก

ครั้งสงครามระหว่างไทยกับพม่าเกิดขึ้น ไทรบุรีก็สลับเปลี่ยนส่งบรรณาการให้แก่ไทยบ้าง พม่าบ้าง และเมื่อถึงคราวที่สงครามพัวพันจนยากจะประเมินได้ว่าฝ่ายใดได้เปรียบเสียเปรียบ ไทรบุรีก็เลือกที่จะส่งบรรณาการให้แก่ทั้งสองฝ่ายไปพร้อม ๆ กัน⁶ กรณีของปัตตานีก็เช่นกัน ในระยะแรกเริ่มเมื่อปรากฏหลักฐานความสัมพันธ์ระหว่างปัตตานีและกรุงศรีอยุธยา คือในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (พ.ศ. 1913 - 1939) นั้น⁷ ปัตตานีซึ่งขณะนั้นยังไม่เปลี่ยนไปนับถืออิสลาม ได้เป็นพันธมิตรกับไทยในการสกัดกั้นอำนาจมะละกาในแหลมมลายู และปัตตานีก็ได้ประโยชน์จากนโยบายดังกล่าวมาจนตลอดครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 ในขณะที่ไทยเข้าวุกรานมะละกาในสมัยพระบรมไตรโลกนาถอย่างน้อยสองครั้ง เข้ายึดปะหังได้ในรัชกาลเดียวกัน และต่อมาเมื่อมะละกาคตกเป็นของโปรตุเกส ปัตตานีซึ่งอยู่ในสภาพปลอดจากการคุกคามทางการเมืองภายนอก ก็ก้าวขึ้นเป็นศูนย์การค้าที่สำคัญบนแหลมมลายูนอกเหนือไปจากมะละกาในขณะนั้น โดยเฉพาะในระยะที่โปรตุเกสผูกขาดการค้าและเข้มงวดกับการเก็บภาษีที่มะละกาอย่างหนัก จนพ่อค้าหันไปค้าขายที่ปัตตานีมากขึ้น จึงไม่น่าประหลาดใจที่ได้ปรากฏหลักฐานความขัดแย้งระหว่างปัตตานี และรัฐมลายูเพื่อนบ้าน อันได้แก่ยะโฮร์ ปะหัง และกัลันตัน ระหว่าง พ.ศ. 2073 - 2083⁸ แต่เมื่อสงครามระหว่างไทยและพม่าเริ่มทวีความรุนแรงขึ้นในครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 หลัก

ฐานทางประวัติศาสตร์ของไทยจึงปรากฏเรื่องราวของ "ปัตตานี" เป็นครั้งแรก ในลักษณะที่เป็น "กบฏ" ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ⁹ และครั้งไทยฟื้นตัวกลับมีอำนาจเข้มแข็งอีกครั้งในสมัยสมเด็จพระนเรศวร ปัตตานีก็หันกลับมาเป็นพันธมิตรกับไทยดังเดิม แต่เหตุการณ์ก็ซ้ำรอยอีก เมื่ออยุธยาตกอยู่ในความปั่นป่วนภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าทรงธรรม ประกอบกับความคลุมเครือในสิทธิการขึ้นครองราชสมบัติของพระเจ้าปราสาททอง ปัตตานีก็ได้โอกาสปฏิเสธที่ไม่ยอมรับในอำนาจของไทยจนอยุธยาต้องส่งทัพไปปราบ¹⁰ พฤติกรรมของไทรบุรีและปัตตานีที่มีต่อความสัมพันธ์กับไทย ดังตัวอย่างที่ยกมากล่าวโดยสังเขปข้างต้น ได้กล่าวเป็นแบบที่รัฐทั้งสองและรัฐในแหลมมลายูตอนเหนืออื่น ๆ ยึดเป็นประเพณีปฏิบัติตลอดมาจนกลางพุทธศตวรรษที่ 24 (เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ยุติรูปการปกครองที่เจ้าเมืองในดินแดนเหล่านี้สามารถครองตำแหน่งเสมือนสืบตระกูล และมีอภิสิทธิ์แบบราชา (Raja) หรือเจ้าผู้ครองเมือง ที่มีอำนาจสิทธิ์ขาดในด้านการปกครองดินแดนในอาณาเขตของตนเสมือนเป็นรัฐเอกราชโดยสมบูรณ์)

ภายใต้สภาวะเงื่อน ไขและสิ่งแวดล้อมที่คล้ายคลึงกัน
อดีตอาจเป็นเสมือนแผนที่นำร่อง มนุษย์ที่ฉลาดควร
ใช้ให้เป็นประโยชน์หลบหลีกจากขวากหนาม หลุม
โคลน ที่บรรพบุรุษในอดีตที่ได้เผชิญมาแล้ว ปัญหา
อยู่ที่ว่า เราจะเลือกสรรอดีตตอนใดมาเป็นบทเรียน
เราเข้าใจอดีตนั้นอย่างถ่องแท้หรือยัง

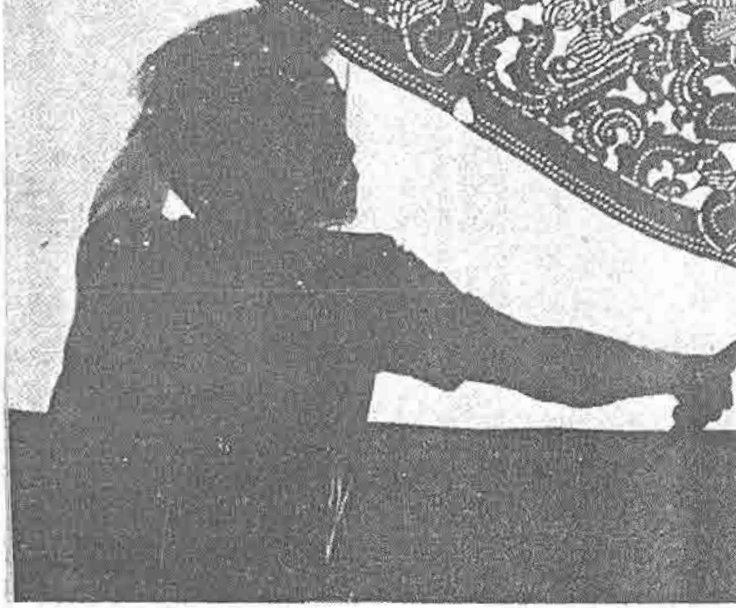
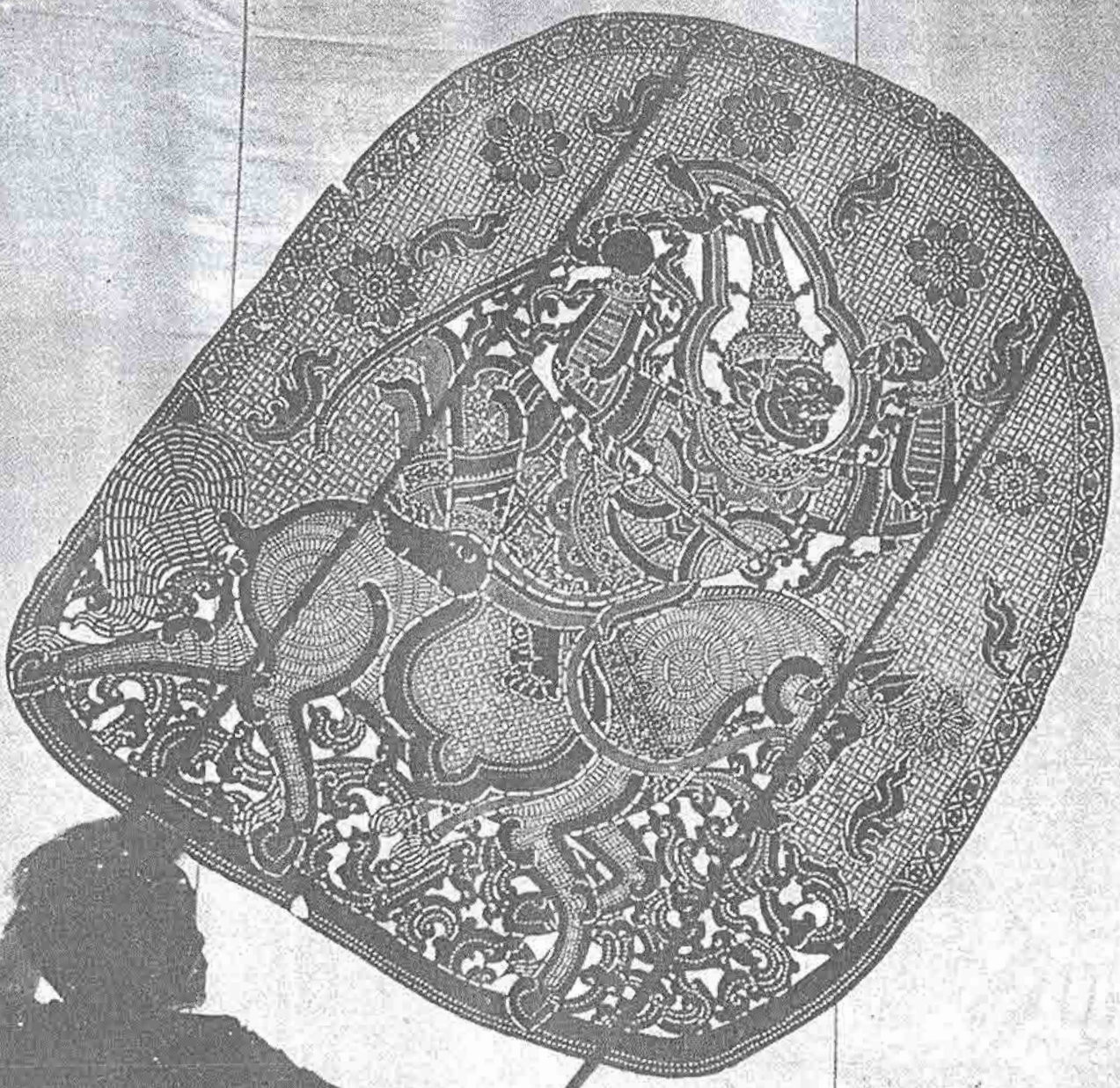
๑๖
๑๗
๑๘
๑๙
๒๐
๒๑
๒๒
๒๓
๒๔
๒๕
๒๖
๒๗
๒๘
๒๙
๓๐
๓๑
๓๒
๓๓
๓๔
๓๕
๓๖
๓๗
๓๘
๓๙
๔๐
๔๑
๔๒
๔๓
๔๔
๔๕
๔๖
๔๗
๔๘
๔๙
๕๐

ข้อ
ฐาน
คือ
หัว

ตลอด
ภาพ
เมื่อ
ของ
กัน
ภาพ
เวลา
ฐาน
ทาง
ปฏิบัติ

กล
ราว
ไทย
ซึ่ง
อา
ข้อ
ประ
พ
ปี
ฉ
ก
เส
แ
ปี
ส
น
ก
อ
ไ
น
น
อ
น
อ
น
อ

ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับพื้นฐานทัศนคติทางประวัติศาสตร์ที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างไทยและหัวเมืองชายแดนภาคใต้

นอกเหนือไปจากที่ปัจจัยทางภูมิรัฐศาสตร์ ตลอดจนสภาพการเมืองและเศรษฐกิจได้มีส่วนกำหนดสถานะ ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและหัวเมืองมลายู ทัศนคติความเชื่อความเข้าใจบางประการของแต่ละฝ่ายที่มีต่อสถานะความสัมพันธ์ระหว่างกัน (จะสมเหตุสมผลหรือไม่ก็ตาม) น่าจะมีส่วนกำหนดรากฐานนโยบายของแต่ละฝ่ายตลอดระยะเวลาอันยาวนานในประวัติศาสตร์อยู่มาก สมมุติฐานนี้อาจหาคำอธิบายได้จากการศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของแต่ละฝ่าย และ/หรือจากปฏิกริยาที่แต่ละฝ่ายมีต่อความสัมพันธ์ระหว่างกัน

จากหลักฐานประวัติศาสตร์ของไทยภาคกลาง ไม่มีหลักฐานใดก่อนสมัยอยุธยาที่เอ่ยถึงเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างรัฐที่เป็นศูนย์อำนาจของไทยทางนั้น กับดินแดนบริเวณปัตตานีปัจจุบัน ซึ่งนักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่าเป็นที่ตั้งของอาณาจักรลังกาสุกะ (Langkasuka) ซึ่งมีอายุย้อนหลังไปได้ถึงราวพุทธศตวรรษที่ 7 (และปรากฏชื่ออยู่จนประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 19)¹¹ พงศาวดารไทยสมัยอยุธยาเอ่ยถึงความสัมพันธ์กับปัตตานีเป็นครั้งแรกในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโดยกล่าวว่า ในขณะที่ไทยกำลังทำสงครามกับพม่าใน พ.ศ. 2106 นั้น ๑๒๐๐๐๐ ปัตตานีได้ยกทัพเรือเข้ามาจำนวนถึง 200 ลำ "เพื่อมาช่วยรบศึก" และแล้วปัตตานีก็กลับ "เป็นกบฏและคุมชาวปัตตานีทั้งปวงเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ" ๑๒ ลักษณะการบรรยายความสัมพันธ์ที่มีระหว่างอยุธยาและปัตตานีในพงศาวดารดังกล่าวนี้ ชี้ให้เห็นว่า ในทัศนะฝ่ายไทยถือว่าปัตตานีอยู่ในฐานะเป็นประเทศราช เพราะ "การส่งทัพมาช่วยรบศึก" ก็คือเงื่อนไขหนึ่งที่ประเทศราชต้องปฏิบัติในยามสงคราม และ "การกบฏ" ก็คือการเอาใจออกห่างหรือเปลี่ยนความจงรักภักดีนั่นเอง ด้วยเหตุนี้กระมัง จึงดูจะไม่เป็นที่ขัดเขินที่เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปจนเมื่อไม่กี่ปีมานี้ ว่าปัตตานีเป็นเมืองขึ้นของไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ทั้งนี้โดยตีความเอาจากศิลาจารึก (หลัก 1) สมัยพ่อขุนรามคำแหง ที่ว่าอาณาจักรสุโขทัยได้ขยายอำนาจลงไป

จนลดหล่นมลายู¹³ แต่นักประวัติศาสตร์หลายท่านในปัจจุบันได้ปฏิเสธพื้นฐานของทางความคิดดังกล่าว เพราะนอกจากผู้รู้ทางศิลาจารึกจะถือว่าศิลาจารึกตอนดังกล่าวถึงการขยายอาณาเขตของสุโขทัยจะไม่ได้เป็นหลักฐานที่บันทึกในสมัยของพระเจ้ารามคำแหงเองแล้ว ก็ยังไม่มีหลักฐานที่มีน้ำหนักพอจะอธิบายได้ว่า สุโขทัยมีอำนาจเหนืออาณาจักรตามพรลิงค์ (อาณาจักรนครศรีธรรมราช) ซึ่งเป็นศูนย์อำนาจอีกแห่งเหนือบริเวณคอคอตกกระที่มีอำนาจแผ่ไปเหนือดินแดนในแหลมมลายู¹⁴ ในส่วนความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรตามพรลิงค์กับอาณาจักรลังกาสุกะ การขยายอำนาจของพระเจ้าจันทรภาณุ (ผู้ครองอาณาจักรตามพรลิงค์สมัยหนึ่ง) โดยการยกทัพไปตีลังกาถึงสองครั้ง (ประมาณ พ.ศ. 1790 หรือ 1793 และ 1795 หรือ 1803)¹⁵ น่าจะตีความต่อได้ว่า ตามพรลิงค์หรือนครศรีธรรมราชในขณะนั้นคงจะมีอำนาจครอบคลุมอาณาเขตบริเวณที่เป็นอาณาจักรลังกาสุกะ ซึ่งอยู่ใกล้เคียงด้วย¹⁶ ต่อมาภายหลังเมื่อราชวงศ์ศรีธรรมมาไตรราชเสื่อมลงเนื่องจากสงครามกับชาว¹⁷ ทาง

กรุงอโยธยาในสมัยพระเจ้าชัยเสน ราชบุตรเขยพระเจ้าอู่ทอง ก็ได้ส่งคนลงมาปกครองนครศรีธรรมราชแทน (โดยอ้างความสัมพันธ์ในฐานะพระญาติผู้พี่ตามที่ปรากฏในตำนานพระธาตุเมืองนครฯ)¹⁸ ด้วยเหตุนี้จึงถือกันว่า นครศรีธรรมราชเป็นเมืองพระยามหานครขึ้นกับกรุงศรีอยุธยามา นับตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ลังกาสุกะซึ่งต่อมาปรากฏในนามปัตตานีก็เลยถูกถือว่าเป็นเมืองบริวารของเมืองนครฯ อีกชั้นหนึ่ง และก็ไม่เป็นความขัดแย้งในความจริงที่พงศาวดารไทยจะกล่าวถึงปัตตานีในครั้งแรกที่เอ่ยถึง ในลักษณะที่ยังความในตัวว่าเป็นเมืองขึ้นของไทย เมื่อพิจารณาวิวัฒนาการบันทึกและตีความทางประวัติศาสตร์ของไทย อันเกี่ยวเนื่องกับปัตตานีในแง่มุมดังกล่าว จึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจที่ลักษณะการต่อต้านอำนาจไทยของปัตตานีในทัศนะทางประวัติศาสตร์ของไทย จะหลีกเลี่ยงไม่พ้นกรอบของนิยามว่า "กบฏ" มาโดยตลอด หากหันไปพิจารณาตำนานเมืองปัตตานีเอง¹⁹ จะเห็นว่าเรื่องราวความเป็นมาของต้นราชวงศ์แผ่นดินตอนใน (The Inland Dynasty) ที่สร้างและปกครองเมืองปัตตานีเป็นราชวงศ์แรกก็เกี่ยวข้องกับอิทธิพลไทยอยู่มาก ทั้งชื่อของเจ้าเมืองต้นราชวงศ์แรก ๆ ก่อนที่จะเปลี่ยนไปนับถืออิสลามก็แสดงถึงอิทธิพลพุทธ-ฮินดูอย่างเห็นได้ชัด²⁰ โทมัส ปิเรส (Tome Pires) ชาวโปรตุเกส ซึ่งเคยมาพำนักในมะละกาตรงกับสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ได้บันทึกว่าความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยาและปัตตานีในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (พ.ศ. 1913 - 1930) เป็นไปอย่างสนิทแนบแน่น เพราะทรงได้ธิดาของข้าราชการผู้ใหญ่ของปัตตานีคนหนึ่งเป็นพระสนม และพระธิดาที่ประสูติจากพระสนมนั้นได้สมรสกับเจ้าเมืองสิงคโปร์ ผู้ซึ่งขับไล่โปรเมศวร์ (ผู้ตั้งมะละกา) ที่มาขอตั้งภัยที่สิงคโปร์ใน พ.ศ. 1941 โดยมีกำลังจากปัตตานีสนับสนุน²¹ หลักฐานนี้อาจชี้ให้เห็นว่า เหตุใดใน

ทัศนคติของปัตตานี ความสัมพันธ์ในระยะแรก ระหว่างรัฐทั้งสองจึงอยู่ในฐานะเสมอภาคที่เหมือนกันมากกว่าการเป็นเจ้าประเทศราชและเมืองขึ้น การอธิบายสาเหตุขัดแย้งกับไทยในประวัติศาสตร์ตามทัศนคติของปัตตานี ปรากฏให้เห็นในการให้เหตุผลต่อปัญหาการเป็นกบฏในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ในทัศนะไทย) ซึ่งตำนานปัตตานีฉบับภาษามลายู ได้อธิบายว่ามีสาเหตุเบื้องต้นหลังจากการที่สุลต่านมุดฟาซาร์ (Mudhaffar Syah) สุลต่านองค์ที่ 2 แห่งราชวงศ์แผ่นดินตอนในทรงได้รับการปฏิบัติในทางที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศจากพระมหากษัตริย์ไทยในขณะที่เสด็จเยือนอยุธยาครั้งหนึ่ง²² อย่างไรก็ตาม เมื่อสุลต่านองค์ต่อมาหันกลับไปที่ดินที่บอญญา ตำนานปัตตานีเองได้บันทึกว่า “โปรดให้ส่งทูตไปสยามตามที่พระเชษฐาได้เคยไปแสดงความเคารพต่อ “พระเจ้า” (กษัตริย์อยุธยา)²³ ถึงกระนั้นการยอมรับในอำนาจของอยุธยาในทัศนะของปัตตานีก็เป็นไปตราบเท่าที่จำเป็นเพื่อผลประโยชน์ความอยู่รอดของรัฐเท่านั้น ดังได้กล่าวแล้วว่า เมื่ออยุธยาตกอยู่ในภาวะอ่อนแอไม่ว่าจากภายในหรือภายนอก ปัตตานีจะถือโอกาสปลุกตัวเป็นอิสระ กรณีรายอุง (Ungu) ปฏิเสธที่จะยอมรับพระเจ้าปราสาททอง โดยอ้างว่าทรงเป็น “ผู้แย่งราชสมบัติ คนโกง ฉลาดกร และผู้ทรยศ” จนอยุธยาต้องขอกำลังจากฮอลันดาช่วยปราบ²⁴ เป็นตัวอย่างหนึ่งที่อาจชี้ให้เห็นว่า ปัตตานีจะยอมรับในอำนาจของอยุธยาเมื่อเผชิญกับการคุกคามโดยกำลังทัพเท่านั้น โดยเฉพาะเมื่อมองลึกเข้าไปในสิทธิความเป็นอิสระในการเมืองการปกครองภายในรัฐของตนแล้ว ตำนานปัตตานีได้สะท้อนให้เห็นความภาคภูมิใจในความเป็น “ปัตตานี” โดยสมบูรณ์ นั่นคือการมีอิสระเสรีภาพอย่างเต็มที่ในทางการเมือง ศาสนา และวัฒนธรรมภายในของตน มีสถาบันต่าง ๆ ที่มีเอกลักษณ์ของตนเอง เป็นแบบฉบับของวัฒนธรรมมลายูที่เจริญงอกงามอย่างเต็มรูปแบบหนึ่ง²⁵ ศาสตราจารย์ทิว เอ. (Teouw A.) และ เดวิด เค. วยายจ (David K. Wyatt) ผู้ศึกษาวิเคราะห์ทัศนคติความตื้นตันฉบับตำนานปัตตานีอย่างละเอียดกว้างขวางและลึกซึ้ง ได้กล่าวสรุปว่า แท้ที่จริงแล้ว “เอกลักษณ์มลายูก็คือสิทธิอันแบ่งแยกไปจากปัตตานีไม่ได้ แม้ว่าจะอยู่ใต้อธิปไตยของสยาม”²⁶

ทัศนคติของไทรบุรีก็ไม่แตกต่างไปจากของปัตตานีนัก ตำนานไทรบุรี (Hikayat Malongmahawang) อธิบายการส่ง “บุหงามาต” (หรือต้นไม้เงินทอง) มายังไทยว่า เป็น “ของขวัญ” ที่ส่งมาเป็นของเล่นแก่พระโอรสของพระเชษฐา (หมายถึงพระมหากษัตริย์แห่งอยุธยา) โดยกษัตริย์ไทรบุรี²⁷

ทัศนคติของปัตตานีและไทรบุรีเช่นนี้ ได้เป็นพื้นฐานที่นักประวัติศาสตร์และข้าราชการอังกฤษส่วนหนึ่งใช้อ้างคัดค้านสิทธิของไทยหรือรัฐมลายูทางเหนือทั้งหลายในระหว่างต้นถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 24²⁸ โดยถือว่าการส่งบรรณาการมายังไทยของรัฐมลายูทั้งหลายเป็นเพียง “เครื่องหมายของมิตรภาพ” ซึ่งอาจเทียบได้กับการส่งบรรณาการไปยังจีนของไทย²⁹

ที่มาของการต่อต้านไทย ระหว่าง พ.ศ. 2364 - 2382

ความขัดแย้งที่ปรากฏในลักษณะรูปธรรม (ได้แก่ สงครามการสู้รบระหว่างกัน) และนามธรรม (ทัศนคติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกันที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของแต่ละฝ่าย) ในความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองมลายูและไทย (ดูภูมิหลัง) ครั้นมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ได้เพิ่มความซับซ้อนสืบสานยิ่งขึ้น จนก้าวไปถึงจุดวิกฤตในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทั้งนี้โดยมีเหตุการณ์ในไทรบุรีเป็นจุดเริ่มต้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เสด็จขึ้นเสวยราชย์ได้สามปี คือ ใน พ.ศ. 2364 ทัพไทยนำโดยเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (น้อย) ก็ยกเข้าโจมตีไทรบุรี และภายหลังการหนีไปเกาะหมากของเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น, Sultan Ahmad Tajuddin) บุตรสองคนของเจ้าเมืองนครฯ ก็ได้รับแต่งตั้งให้ปกครองไทรบุรีแทนต่อมา

การเข้าโจมตีไทรบุรีครั้งนี้ ทางฝ่ายไทยอ้างว่า เนื่องจากพระยาไทรบุรีได้ลักลอบส่งสาส์นติดต่อกับพม่าเพื่อคบคิดวางแผนกันทำสงครามกับไทย อย่างไรก็ตาม หลักฐานอื่น ๆ (ทั้งของไทยและต่างประเทศ)

อีกหลายชิ้นชี้ให้เห็นว่า แท้ที่จริง การเข้าโจมตีไทรบุรีครั้งนั้นเกี่ยวพัน ย่างลึกซึ้งกับปัจจัยที่ซ่อนเร้นอื่น ๆ อย่างน้อยอีกสามประการด้วยกัน คือ 1. การแก่งแย่งอำนาจภายในระหว่างศรีธรรมราช กรมการเมืองเจ้าเมืองไทรบุรีเอง (2) การแข่งขันกันทางการเมือง (Political rivalry) ระหว่างศูนย์อำนาจย่อยของไทยในดินแดนปักษ์ใต้ คือ นครศรีธรรมราช และสงขลา และประการสุดท้าย เกี่ยวพันกับบทบาทของเจ้าพระยาหนครฯ โดยเฉพาะเจ้าพระยาหนครฯ (น้อย) ในราชสำนักไทย ณ กรุงเทพฯ

เริ่มด้วยการที่เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) ไม่ใช่ผู้มีสิทธิโดยชอบธรรมแต่ผู้เดียวในปดลสังกไทรบุรี ความจริงแล้วพระยาไทรบุรีคนก่อนหน้านั้นคือพระยาไทรบุรี (लियाอุดีน, Sultan Diyauddin) มีบุตรทั้งหมด 10 คน และอย่างน้อย 5 คนต่างหวังว่าจะได้ปกครองไทรบุรีแทนบิดา หลักฐานไทยบันทึกว่าเจ้าเมืองนครฯ ซึ่งขณะนั้นมีหน้าที่ปกครองไทรบุรี สนับสนุนตนกูบิศนุ (Bisnu) น้องชายของตนกูปะแงร์นให้ขึ้นมีอำนาจ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงเห็นว่าตนกูปะแงร์นเป็นที่ จึงทรงแต่งตั้งให้เป็นพระยาไทรบุรี (ในขณะนั้น)³¹ เกี่ยวกับเรื่องนี้ นายอาร์ บอนนี่ (R. Bonney) ผู้ซึ่งได้ศึกษาประวัติศาสตร์ไทรบุรีระหว่าง พ.ศ. 2314 - 2364 ได้ใช้ออกสารจากห้องสมุดโรงสินค้าอังกฤษของเซทรทเสตเทอนเมนต์ (Straits Settlements Factory Library) เสนอเรื่องราวอีกสำนวนหนึ่ง ซึ่งระบุไว้ระหว่าง พ.ศ. 2344 - 2345 ตนกูปะแงร์นได้ขึ้นไปหาเจ้าเมืองสงขลา ผู้ซึ่งช่วยให้เขาได้เข้าเฝ้ารัชกาลที่ 1 และในครั้งนั้น ตนกูปะแงร์นได้กราบบังคมทูลที่จะ “ยอมรับให้อำนาจอธิปไตยของไทย รวมทั้งถวายความจงรักภักดีต่อราชบัลลังก์ด้วย” และในปีรุ่งขึ้น ตนกูปะแงร์นก็เดินทางกลับไทรบุรี “พร้อมด้วยกำลังทหารไทยประมาณ 5,000 คน และมีพระบรมราชโองการโปรดให้ปลดพระยาไทรบุรีคนเดิม (लियाอุดีน) ออก”³² ตามหลักฐานของบอนนี่ ทุกฝ่ายที่ปรารถนาปดลสังกไทรบุรีรวมทั้งตนกูอิบราฮิม (Ibrahim) พี่ของตนกูปะแงร์น ต่างได้ไปขอความช่วยเหลือจากเจ้าเมืองสงขลาผู้ซึ่งมีนโยบาย “กระจายและแบ่งแยกอำนาจ” เป็นผลให้อิบราฮิมได้รับตำแหน่งรายามุดา ได้ปกครองตำบลแถบลุ่มน้ำมุดา (แหล่งเศรษฐกิจของไทรบุรี) ในขณะที่ตนกูบิศนุได้ครองสตูล³³ อย่างไรก็ตาม ทุกหลักฐานต่างพ้องกันในข้อที่ว่า ตนกูปะแงร์นได้ปกครองไทรบุรีก็ด้วยกำลังทหารจากไทยสนับสนุนอยู่เบื้องหลัง

และเจ้าพระยามนทรฯ ไม่ได้อยู่ข้างตงกุฎปะแวงวันในการจัดแจงครั้งนั้น

นอกจากเหตุการณ์ข้างต้น ยังมีหลักฐานอีกหลายประการที่ชี้ชวนให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแวงวัน) ไม่ไว้ใจเมืองนครฯ ในสงครามระหว่างไทย-พม่าในปลายรัชกาลที่ 1 พม่าได้ส่งกำลังเข้าโจมตีและยึดเมืองถลาง (ระหว่าง พ.ศ. 2353 - 2354) ขณะเดียวกันก็คุกคามจะเข้าโจมตีไทรบุรี เมื่อเผชิญหน้ากับการคุกคามดังกล่าว ไทรบุรีก็เลือกที่จะดำเนินนโยบายที่รัฐมลายูทางเหนือยึดเป็นประเพณีปฏิบัติมาอยู่แล้ว คือยอมตกลงส่งบรรณาการและให้ความช่วยเหลือแก่พม่า เป็นที่น่าสังเกตว่า ไทรบุรีได้ตัดสินใจเลือกนโยบายนั้นในครั้งนี้ ภายหลังจากที่ได้พยายามติดต่อขอความช่วยเหลือจากบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษแล้ว แต่ไม่ประสบความสำเร็จ³⁴ อย่างไรก็ดีเมื่อเหตุการณ์กลับกลายโดยไทยเป็นฝ่ายได้เปรียบ เพื่อป้องกันไม่ให้ทัพไทย

โจมตีไทรบุรี พระยาไทรบุรี (ปะแวงวัน) จึงส่ง "...กองเรือเป็นจำนวนมาก....รวมทั้งอาหารและปัจจัยอื่น ๆ...."³⁵ เพื่อช่วยไทยโจมตีเอากลางคืน แม้ฝ่ายไทยจะยอมรับว่าความช่วยเหลือของปะแวงวันมีส่วนสำคัญที่ช่วยให้ไทยยึดถลางคืนได้ อันเป็นเหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประทานความชอบเลื่อนยศพระยาไทรบุรี (ปะแวงวัน) เป็นเจ้าพระยาไทรบุรี³⁶ แต่คำกล่าวหาของตงกุฎปศุนย์โดยผ่านทางเจ้าพระยามนทรฯ ที่ว่าเจ้าพระยาไทรบุรีปะแวงวันได้ให้ความร่วมมือกับพม่ามาแต่เดิม น่าจะมีผลอย่างยิ่งต่อการที่ฝ่ายไทยเพิ่มการเรียกร้องค่าปรับไหมจากไทรบุรีอย่างสูง จนเกินกำลังทางเศรษฐกิจการคลังของไทรบุรี เป็นเหตุให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแวงวัน) ต้องไปขอยืมเงินค่าเช่าเกาะหมากจากอังกฤษล่วงหน้า ยิ่งกว่านั้น ใน พ.ศ. 2361 ไทรบุรีก็ได้รับคำสั่งให้ส่งไปผนวกรัฐเปรี๊ตเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของไทย ซึ่งนโยบายของ

ไทยในเรื่องนี้ เป็นที่เชื่อกันในไทรบุรีว่าเป็นแผนที่เสนอโดยเจ้าพระยามนทรฯ ต่อมาภายหลังเจ้าพระยามนทรฯ (น้อ) ก็ได้ยอมรับต่อนายเบอร์นี่ (Henry Burney) ทูตอังกฤษจากข้าหลวงใหญ่อังกฤษประจำอินเดีย ที่เข้ามาเจรจาปัญหาไทรบุรีกับไทยใน พ.ศ. 2368) ว่า ตนเป็นผู้เสนอเรื่องนี้เอง เพื่อ "ทดสอบความจริงกักตึงของสุลต่านที่มีต่อไทย" และ "เพื่อให้ชัดเจนใช้ความผิดที่พม่า" ที่น่าสนใจอีกคือ ในการเจรจากันครั้งหนึ่งระหว่างเจ้าพระยามนทรฯ และนายเบอร์นี่ก่อนหน้านั้น เจ้าพระยามนทรฯ ได้เอ่ยว่าการเดินทางเข้ากรุงเทพฯ แต่ละครั้งของพระยาไทรบุรี ซึ่งติดตามมาด้วยการเดินทางลงไปไทรบุรีของคณะข้าหลวงไทย ทำความหมดเปลืองอย่างสูงให้แก่ตัวเจ้าพระยามนทรฯเอง ด้วยเหตุนี้จึงจำต้องเสนอให้ไทรบุรีทดแทน โดยการผนวกเปรี๊ตเข้าเป็นเมืองขึ้นของไทยเช่นกัน³⁸ ในการผนวกเปรี๊ตครั้งนั้นเห็นได้ชัดว่านครฯ พยายามบีบบังคับให้ไทรบุรียกทัพไปทำการโจมตีเปรี๊ตในทันที โดยไม่ต้องรอการเจรจาต่อรองกันก่อน สำหรับไทรบุรีนั้น เหตุผลสำคัญที่เจ้าพระยาไทรบุรีปะแวงวันตัดสินใจยอมยกกำลังเข้าโจมตีเปรี๊ต ก็เนื่องจากเกรงว่าถ้าไม่ปฏิบัติตาม ทัพจากนครฯ ก็จะเข้าโจมตีไทรบุรีเสียเอง³⁹ ทว่านโยบายประนีประนอมกับไทยเพื่อความอยู่รอดของไทรบุรีครั้งนี้ก็ได้ผลในระยะสั้นเท่านั้น เพราะอีกสามปีต่อมา เมื่อสงครามระหว่างพม่า-ไทยเริ่มขึ้นอีกครั้ง เจ้าพระยาไทรบุรีปะแวงวันก็หันกลับไปเลือกนโยบายติดต่อกับพม่า เป็นเหตุให้ไทยถือเป็นข้ออ้างให้นครฯ ยกทัพลงไปปราบไทรบุรีใน พ.ศ. 2364 อันเป็นจุดเริ่มต้นของคลื่นความปั่นป่วนครั้งใหญ่ในรัชกาลที่ 3

หลังจากที่สงขลาได้มีบทบาทสนับสนุนให้
 คนปะแวงขึ้นเป็นเจ้าเมืองไทรบุรีแล้วนั้น ไม่ต้อง
 สงสัยเลยว่า ความเป็นอิสระระหว่างเจ้าพระยานคร
 และเจ้าพระยาสงขลาจะเกิดขึ้นใน พ.ศ.2364 ร้อยเอก
 เจมส์ โลว์ (James Low) ผู้ได้รับมอบหมายจาก
 ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่ป็นิ่งให้เข้ามาเจรจาเรื่อง
 ไทรบุรีกับนครฯ ได้บันทึกเหตุการณ์ตอนหนึ่ง
 ซึ่งสะท้อนให้เห็นบรรยากาศของความเป็นปฏิปักษ์
 ระหว่างเมืองทั้งสองว่าชาวบ้านในเขตปกครองของ
 เจ้าเมือง ได้ "ไปแสวงหาความคุ้มครองที่สังไกร
 หรือที่ถูกเรียกว่า สงขลา..." และว่า "นี่เป็นสาเหตุ
 พอเพียงที่เดียวที่ทำให้ชาวเมืองนครศรีธรรมราชมี
 ความขัดเคืองกันผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา...และ
 โดยเหตุนี้เขาจึงถูกจับขังกรงเหล็กและถูกส่งไป
 กรุงเทพฯ ซึ่งเราได้ทราบว่าเขาได้ถูกลดยศลงราว
 2-3 ชั้น..."⁴⁰ รายละเอียดจากบันทึกของโลว์
 อาจเกินจริงไปบ้าง แต่เบอร์นี่ก็ได้บันทึกไว้เช่นกัน
 ว่า "เจ้าเมืองสงขลาถูกจับตัวส่งมายังกรุงเทพฯ" โดย
 ให้เหตุผลที่แม้จะไม่ตรงทีเดียว แต่ก็ใกล้เคียงกัน
 ว่า เนื่องจาก "ได้แสดงความไม่เต็มใจที่จะให้
 ลจมาพร้อมกันกับวังหน้าในการดำเนินการเป็นปฏิปักษ์
 กับไทรบุรี"⁴¹ ความเป็นอิสระระหว่างนครฯ และสงขลา
 นี้เห็นได้ชัดว่า เนื่องมาจากการแข่งขันกันในการจะมี
 บทบาทเป็นผู้ควบคุมหัวเมืองมลายูนั่นเอง เดิมที
 เดียวหัวเมืองทางใต้ของไทยทั้งหมดรวมทั้งหัวเมือง
 มลายู อยู่ใต้การปกครองของเมืองนครฯ แต่ภายหลัง
 หลังการต่อต้านไทยครั้งใหญ่ในปัตตานีใน พ.ศ.2334⁴²
 ซึ่งพระยาสงขลาสามารถปราบได้สำเร็จ รัชกาลที่ 1
 จึงได้โปรดให้พระราชทานบำเหน็จและตรังกานู
 ซึ่งเดิมอยู่ใต้การปกครองของนครฯ มาขึ้นกับสงขลา
 การดำเนินนโยบายดังกล่าวสอดคล้องกับสภาพ
 ภูมิรัฐศาสตร์ เนื่องจากสงขลาอยู่ใกล้กับตรังกานู
 และปัตตานีมากกว่าเมืองนครฯ แต่การกระทำดัง
 กล่าวย่อมเป็นการตัดอำนาจของเมืองนครฯ อย่าง
 หลีกเลี่ยงไม่ได้ เมื่อเมืองทางฝั่งตะวันตกเช่น ไทรบุรี
 ซึ่งควรจะอยู่ในเขตอิทธิพลของนครฯ หันมา
 ความสัมพันธ์กับสงขลาอย่างแน่นแฟ้น ดังได้ชี้ให้เห็น
 แล้วนั้น ก็ย่อมเป็นที่แน่นอนว่า นครฯ ไม่อาจพอใจ
 ได้

อย่างไรก็ดี ความเป็นอิสระระหว่างเมืองนครฯ
 และสงขลาจะไม่ก่อให้เกิดผลึกซึ่งต่อการกำหนด
 นโยบายของไทยในหัวเมืองมลายูในลักษณะที่เป็น
 อยู่ในสองทศวรรษของ พ.ศ.2360-2380 หากบทบาท
 ของเจ้าเมืองนครฯ ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2340 จะ
 ไม่ตกอยู่กับบุคคลผู้มีทั้งความสามารถและมีความ
 สัมพันธ์ทั้งโดยเชื้อสายและผลประโยชน์ร่วมกัน
 ทางเศรษฐกิจ กับกลุ่มที่ทรงอิทธิพลในราชสำนัก
 ในเมืองหลวง ดังเช่น เจ้าพระยานครฯ (น้อย)
 ใน พ.ศ.2357 เจ้าพระยานคร (พัฒน์)
 ถึงแก่อนิจกรรม เจ้าพระยานคร (น้อย) ซึ่งขณะ
 นั้นเป็นผู้ว่าราชการเมืองอยู่แล้ว ก็ได้ก้าวขึ้นมา
 มีบทบาทเต็มทีในการบริหารราชการหัวเมืองที่อยู่ใ
 บังคับบัญชาของเมืองนครฯ โดยเชื้อสาย เป็นที่รู้
 และเชื่อกันโดยทั่วไปว่า เจ้าพระยานคร (น้อย)
 เป็นบุตรของพระเจ้าตากสิน แต่การที่เป็นบุตร
 โดยกฎหมายของเจ้าพระยานคร (พัฒน์) ก็ทำให้
 เจ้าพระยานคร (น้อย) มีฐานะเป็นหลานของวังหน้า
 (กรมหมื่นศักดิ์พลเสถียร) ในขณะนั้น⁴³
 ระหว่างที่นายเบอร์นี่เข้ามาเจรจาทางการทูต
 (พ.ศ.2368-2369) โดยมีจุดประสงค์หนึ่ง คือ ต้อง
 การขอให้ไทยอนุญาตให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแวง)
 ที่หนีไปอยู่ที่เกาะหมากได้กลับมากองไทรบุรีดัง
 เดิมเบอร์นี่พบว่าเขาต้องประสบกับการหัดทาน
 อย่างแข็งแกร่งจากกลุ่มวังหน้า ซึ่งไม่ยอมที่จะสูญเสีย
 ผลประโยชน์ที่จะได้จากการได้ครอบครองไทรบุรี
 ของไทย นายเบอร์นี่ได้บันทึกไว้ว่า

"...วังหน้า (เป็นผู้เขียน) ผู้ควบคุมหัว
 เมืองทางใต้ของอาณาจักร และผู้ซึ่งมี
 พระคลังข้างที่แยกเป็นส่วนพระองค์เอง
 มีรายได้จากไทรบุรี รวมทั้งสิ้น (เราได้รับ
 คำบอกเล่า) ประมาณ 30,000 เหรียญ
 ต่อปี"⁴⁴
 ความสำคัญของไทรบุรีในฐานะที่มาของ
 ความมั่งคั่งดังกล่าวย่อมดึงดูดใจกลุ่มเจ้านายขุนนาง
 บางกลุ่มในราชสำนัก ในตอนต้นรัชกาลที่ 3 ทรง
 สั่งเลพระทัยอยู่บ้างที่จะทรงอนุมัติการโจมตีไทรบุรี
 จนกระทั่งรัฐบาลอังกฤษได้ยืนยันว่าจะไม่เข้าแทรก
 ข้างในเรื่องนี้ จึงทรงมีพระราชดำริเห็นชอบด้วย
 เบอร์นี่ได้แสดงทัศนคติต่อการตัดสินใจของราชสำนัก
 ไทยในครั้งนั้นว่า
 "ราชสำนักสยามจะมีความสนใจมาก
 กว่าที่คิดกันไว้ เกี่ยวกับการดำเนินการ
 ตามแผนพิชิตของราชาแห่งลิกอร์ (เจ้า
 เมืองนครฯ-ผู้เขียน) ข้าพเจ้าพบว่าบุคคล
 สำคัญ ๆ ส่วนใหญ่ในกรุงเทพฯ ต่างก็มี
 ส่วนในการปล้นสะดมที่ไทรบุรี นอกจาก
 ปืนและปัจจัยอื่น ๆ ประชาชนประมาณ
 1,000 คน ได้ถูกกวาดต้อนขึ้นมาที่นี่..."⁴⁵
 การทูตของเบอร์นี่ครั้งนั้น นับว่าประสบความสำเร็จ
 ล้มเหลวในเรื่องไทรบุรี แต่เบอร์นี่ก็เชื่อว่า เพราะ
 การยอมสละเรื่องไทรบุรีนั่นเอง ที่ทำให้เขาได้รับ
 การสนับสนุนจากเจ้าเมืองนครฯ และพรรคพวก
 ในราชสำนักซึ่งช่วยให้งานส่วนอื่น ๆ ของเขาคล่อง
 ไปได้ เบอร์นี่ได้บันทึกไว้ว่า :
 "เพื่อพิสูจน์ถึงอิทธิพลของเจ้าเมืองนครฯ
 และความมั่งคั่งของเขา ข้าพเจ้าอาจเพียง
 ชี้ให้เห็นว่า ทันททีที่ข้าพเจ้ายอมแพ้ใน
 เรื่องไทรบุรี ข้าพเจ้าก็ได้เห็นว่า เป้า
 หมายอื่น ๆ ของข้าพเจ้าจะคล่องไปได้"⁴⁶
 ข้อเจรจาทางการค้าของสนธิสัญญาเบอร์นี่
 ได้รับการยอมรับแม้จากพวกที่เป็นปฏิปักษ์ต่อไทย
 ในมลายูขณะนั้นว่าเป็นประโยชน์ต่ออังกฤษ สำหรับ
 ไทยย่อมพอใจที่อังกฤษได้ควบคุมตัวเจ้าพระยาไทรบุรี
 (ปะแวง) ไว้ที่มะละกา และเปิดโอกาสให้ไทยแต่งตั้ง
 บุตรเจ้าพระยานครฯ (คือพระภักดีบริรักษ์-แสง)

วิ
เม
อง
ป
ญ
อง
ง
รง
บุ
กร
ง
น
ก
ว
ร
อ
ล
มิ
ก
ณ
45
น
ง
วิ
ก
ง
-
ร
ย
น
ป
46
ร
น
ริ
ต
ง
(ง)

ไปเป็นเจ้าเมืองไทรบุรีแทนแต่การปกครองไทรบุรีของขุนนางไทยก็อยู่ในฐานะอ่อนแอ ถูกโจมตีจากรัฐบาลอังกฤษที่ปีนังว่า "ปกครองผิดเป็นเหตุให้มีประชาชนอพยพออกประมาณ 60,000-80,000 คน"⁴⁸ อย่างไรก็ตามก็ร้อยเอก โลว์ ผู้ซึ่งปกติไม่ได้รับความเห็นที่เป็นมิตรกับไทย ก็ยอมรับว่า เรื่องดังกล่าว "เป็นการดำเนินที่เกินสมควรไปหน่อย" เพราะ "ตราบเท่าที่รายงานฉบับลี้ลับ และมิตรสหายยังพยายามหาช่องทางวางแผนอยู่ อย่างที่พวกเขาติดต่อกำอยู่บ่อยครั้งกับชาวไทรบุรี เพื่อที่จะขับไล่สยามนั้น ฝ่ายหลังยอมถูกบังคับให้ดำเนินการในฐานะผู้พิชิตซึ่งเป็นนโยบายเพื่อความปลอดภัยแต่เพียงประการเดียว"⁴⁹

ด้วยความตั้งใจอันไม่ละคลายของฝ่ายเจ้าพระยาไทรบุรีที่สูญเสียอำนาจ เมื่อสภาพการณ์อำนาจภายหลังจากเกิดฝนแล้ง แล้วติดตามมาด้วยน้ำท่วมใหญ่ใน พ.ศ.2372 และ 2374 ตามลำดับ เป็นผลก่อให้เกิดการขาดแคลนข้าวและความยากจนขึ้นไปในภูมิภาคนั้น⁵⁰ การเคลื่อนไหวก่อตั้งไทยจึงเริ่มขึ้นอีกครั้ง ครั้งนี้ตนกูเด็น หลานเจ้าเมืองไทรบุรี (ประเสริฐ) สามารถรวบรวมชาวมลายูตามชายฝั่งยกกำลังเข้าโจมตีไทรบุรีและยึดครองเมืองอยู่ได้เกือบปี⁵¹

การเสียไทรบุรีได้ทำให้การต่อต้านไทยขยายตัวไปตลอดหัวเมืองปัตตานีทั้ง⁷ (ยกเว้นเมืองยะหริ่งซึ่งเจ้าเมืองเป็นไทยเชื้อสายจีนจากสงขลา คือพระยาชะหริ่งฝ่าย)⁵² ทั้งนี้เพราะนอกจากราชบุตรในหัวเมืองเหล่านั้นจะได้รับความสะดวกกระเทือนจากปัญหาการขาดแคลนข้าวเช่นกันแล้ว ก็ยังมีความรู้สึกเป็นปฏิปักษ์ต่อไทยสืบทอดมาแต่เดิม อังเมื่อถูกเกณฑ์ทัพจากนครฯ ให้ไปช่วยรบชิงเอาไทรบุรีคืน⁵³ ก็ยังเป็นกรณีพิพาทที่ไทยจะได้รับการตอบสนองในทางบวก พวกต่อต้านในหัวเมืองทั้ง 6 ยังได้รับการสนับสนุนร่วมมือจากกันและกันและตรังกานูอีกด้วย (พระยาตานีขณะนั้นเป็นหลานชายพระยาภลินตัน)⁵⁴ อย่างไรก็ตาม ด้วยกำลังที่ท่วมท้นกว่า โดยมีเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่ทัพยกกองทัพลงมาจากรุงเทพฯ เมื่อทัพเจ้าพระยาฯ นครฯ ตีไทรบุรีคืนมาได้แล้ว ก็เข้าร่วมกำลังกับเมืองนครฯ ช่วยปราบปรามต่อต้านในหัวเมืองปัตตานี พระยารามัน ระแงะและสายบุรี ยอมเจ้าอ่อนน้อมต่อไทย⁵⁵ พระยาปัตตานีได้หนีลงไปกับดินแดน แต่ก็ถูกส่งตัวกลับ พร้อมด้วยค่าทดแทน 50,000 เหรียญเงิน ส่วนพระยาตรังกานูถูกถอดออกจากตำแหน่ง⁵⁶

ความสงบได้กลับมาสู่หัวเมืองภาคใต้ชั่วคราวเท่านั้น เชื้อไฟต่อต้านไทยในไทรบุรีเพียงแต่มอดลงอีกหกปีต่อมาในพ.ศ.2381 หลานอีกคนของเจ้า

พระยาไทรบุรี (ประเสริฐ) ก็ร่วมมือกับสลัดมลายูยกกำลังเข้าตีไทรบุรีและเอาชนะกำลังของไทยได้อีกครั้ง ฝ่ายไทยแตกหนีมาถึงพัทลุง เหตุการณ์ครั้งนี้เกิดขึ้นขณะที่เจ้าเมืองนครฯ และหัวเมืองไทยอื่น ๆ ทั้งหลายขึ้นมาในงานถวายพระเพลิงกรมสมเด็จพระศรีสุริยาธิ (พระราชชนนี) ที่กรุงเทพฯ ในไม่ช้าชาวมลายูก่อกบฏได้ตั้ง และได้ส่งพวกเข้ามาชักชวนชาวมลายูในหัวเมืองปัตตานีทั้ง 7 เข้าร่วมการต่อต้านไทยด้วย

ทันทีที่ทรงทราบเรื่อง รัชกาลที่ 3 ก็โปรดให้เจ้าเมืองนครฯ และสงขลารับเดินทางกลับเมือง อย่างไรก็ตามก็ เนื่องจากทรงวิตกกังวลว่า ตรังกานู และภลินตัน จะเข้าร่วมช่วยพวกมลายูด้วย จึงโปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัด) น้องเจ้าพระยาพระคลัง (ผู้ซึ่งต่อมาได้เป็นสมเด็จพระบรมมหาพิชัยญาติในรัชกาลที่ 4) เป็นแม่ทัพเรือยกกองทัพไปช่วย⁵⁷

จดหมายเหตุหลวงอุดมสมปตติเกิดขึ้นในตอนนี้อยู่โดยหลวงอุดมสมปตติผู้ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่กรมพระคลังได้บันทึกในลักษณะรายงานประจำวัน ถึงพระราชกระแสและข้อราชการอันเกี่ยวกับหัวเมืองปักษ์ใต้ที่ทรงมีพระเสด็จออกที่ประชุมขุนนาง แจ้งให้หมายของตน คือพระยาศรีพิพัฒน์ ผู้ซึ่งกำลังนำทัพลงมาทางปักษ์ใต้ทราบ จดหมายเหตุทั้งหมดนี้รวมทั้งสิ้นเป็นจำนวน 15 ฉบับ

จดหมายเหตุฉบับแรกเริ่มบันทึกในเดือนตุลาคม พ.ศ.2381 ระยะเวลาที่บรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายกำลังเดินทางกลับออกจากกรุงเทพฯ สู่มืองของตน แต่ก่อนที่เจ้าเมืองนครฯ จะกลับถึงที่ตั้งศูนย์อำนาจการปกครองของไทยในหัวเมืองปักษ์ใต้นั้น ทางกรุงเทพฯ ก็ได้รับข่าวว่าพวกต่อต้านจากไทรบุรีได้เข้าตีปัส และอีกพวกหนึ่งจำนวนประมาณ 30,000 คน กำลังเดินทางรูดหน้าเข้าตีสงขลา⁵⁸ ทันทีที่ถึงเมืองนครฯ เจ้าพระยาฯ ครกก็ได้ขอให้กรุงเทพฯ ส่งความช่วยเหลือไปยังสงขลา โดยให้เหตุผลว่ากำลังของไทรบุรีได้ปล้นสะดมกันหลังกับเสบียงอาหารที่สตูลเป็นเหตุให้ทางเมืองนครฯ ไม่สามารถส่งกำลังช่วยเหลือใด ๆ ไปยังสงขลาได้⁵⁹ ด้วยทรงเกรงว่าสงขลาจะเสียแก่พวกกบฏ รัชกาลที่ 3 จึงโปรดเตรียมส่งทัพใหญ่ออกจากกรุงเทพฯ แต่เพื่อเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าให้ทันต่อเหตุการณ์ จึงโปรดให้ส่งทัพหน้ามีพระยาวิชิตณรงค์ และพระยารัตนรินทร์เป็นแม่ทัพ กำลังคนประมาณ 790 คน พร้อมด้วยเรือจำนวน 4 ลำ ลงไปล่วงหน้าก่อน อย่างไรก็ตามก็ ก่อนที่ทัพหน้าจะถึงสงขลาสถานการณ์ก็ถึงจุดวิกฤตแล้ว พวกต่อต้านได้เข้าล้อมเมืองสงขลา มีกำลังจากเมืองสายบุรี ระแงะ และยะหริ่ง⁶⁰ เท่านั้น ที่ได้พยายามทำการต่อต้านกำลังไทรบุรี

สงขลาได้ส่งคนไปขอความช่วยเหลือจากนครฯ อีกครั้ง แต่พระยานครฯ กลับรวบรวมกำลังที่มีอยู่ทั้งจากพัทลุงและนครฯ เองเข้าตีหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก สามารถยึดสตูลคืนได้ ทั้งนี้โดยอาศัยกำลังอังกฤษช่วยปิดชายฝั่งไทรบุรี เพื่อไม่ให้พวกมลายูเพิ่มกำลังเข้าช่วยเหลือด้านนั้นอีกแรงหนึ่ง ในที่สุดในเดือนมีนาคม พ.ศ.2382⁶¹ นครฯ ก็ได้ไทรบุรีกลับคืนมา หัวหน้าสลัด-หัวหน้ามาลีหนีไปตั้งความพ่ายแพ้ของชาวมลายูที่ไทรบุรี ทำให้พวกต่อต้านทางฝั่งตะวันออกเสียกำลังใจ ขณะเดียวกันทัพหน้าของไทยจากรุงเทพฯ ก็ลงมาถึงสงขลา เมื่อร่วมมือกับสงขลา ทัพไทยก็สามารถตีพวกต่อต้านออกไป กำลังไทยบางส่วนได้ติดตามพวกต่อต้านลงไปยังปัตตานี⁶²

เนื่องจากทัพใหญ่จากรุงเทพฯ ที่พระยาศรีพิพัฒน์ และพระยาอมราช (บุนนาค หรือเจ้าพระยาราชตะเจ้าทัพ)⁶³ นำตามมากภายหลัง ไม่ทราบข่าวว่าเมืองนครฯ ได้ไทรบุรีกลับคืนมาแล้ว⁶³ จึงได้เดินทางตรงไปยังสงขลา เมื่อถึงสงขลา ก็เป็นเวลาเวลาที่พวกต่อต้านถูกตีแตกไปแล้วพวกนี้จึงไม่ได้มีโอกาสทำภารกิจสงคราม อย่างไรก็ตามก็ไม่ นานหลังจากนั้นพระยาศรีพิพัฒน์ก็พบว่า การกิจใหม่ที่ต้องเผชิญนั้น เป็นปัญหาที่ยากและสำคัญไม่น้อยไปกว่าการรบทัพจับศึกปัญหาเหล่านั้นก็คือ การสร้างเสริมสภาพทางการเมืองให้แก่อำนาจของไทยในดินแดนส่วนนั้น การระงับกรณีพิพาทในภลินตัน และการแต่งตั้งตำแหน่งการปกครองและจรรโลงอำนาจไทยในไทรบุรี

ในสงครามพิพัตที่ไทรบุรี สงขลา และหัวเมืองปัตตานีนี้ ภลินตันไม่ได้เข้าร่วมด้วย ทั้งนี้เนื่องจากปัญหา "สงครามกลางเมือง" ระหว่างศรีรัตนกรมการเมืองผู้เป็นเชื้อพระวงศ์เมืองภลินตันด้วยกันเองกำลังตั้งเค้าขึ้นความขัดแย้งและการแบ่งแยกเป็นฝักฝ่าย มีสาเหตุจากปัญหาการสืบตำแหน่งภายหลังจากถึงแก่อนิจกรรมของพระยาภลินตัน หลงอาหิมัต (Long Ahmod)⁶⁴ ความปั่นป่วนทางการเมืองในไทรบุรีและหัวเมืองปัตตานี น่าจะมีส่วนทำให้ศรีรัตนกรมการเมืองที่มีความไม่พอใจในฐานะอำนาจตำแหน่งเดิม เห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะจัดแจงดำเนินการเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปตามทาง

ที่ตนปรารถนา โดยไม่ต้องเกรงว่าไทยอาจจะเข้าแทรกแซง ด้วยเหตุนี้ ขณะที่ทัพไทยกำลังยุ่งอยู่กับการปราบปรามการต่อต้านในรัฐอื่น ๆ คนกูบลา (Besar) กับคนกูบาโย (Bangguli) ฝ่ายหนึ่ง และพระยาภักดินัน-เสนีปากแดง (Senik) กับคนกูโกลา (Koto) พระยาจางวาง อีกฝ่ายหนึ่งต่างฝ่ายต่างส่งหนังสือมายังพระยาศรีพิพัฒน์ กล่าวหาว่าอีกฝ่ายหนึ่งรังแกตน แล้วก็ตั้งค่ายรบพุ่งกันเอง ตัวพระยาภักดินันนั้น ได้ส่งหนังสือมาเร่งขอความช่วยเหลือจากไทย ด้วยเกรงว่าจะต้องเสียเมืองใหญ่แก่ฝ่ายตรงข้ามไป⁶⁵ พระราชาไชยแรกของรัชกาลที่ 3 ก็คือ ให้พระยาศรีพิพัฒน์จับคนกูบาโยผู้ซึ่งทรงเห็นว่าเป็นต้นเหตุของความเดือดร้อนทั้งหลายส่งมากรุงเทพฯ อย่างไรก็ตาม เมื่อได้ทรงพิจารณาปัญหาการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ และสงขลา ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินการให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ ก็ทรงโปรดมอบอำนาจสิทธิขาดในการตัดสินใจในเรื่องนี้ให้แก่พระยาศรีพิพัฒน์ ในครั้งแรกพระยาศรีพิพัฒน์ได้ส่งข้าหลวงไปว่ากล่าวให้ทั้งสองฝ่ายคืนดีต่อกัน แต่เนื่องจากไม่มีกำลังติดตามไปด้วย จึงไม่มีฝ่ายใดรับฟัง ในที่สุดกองกำลังภายใต้การนำของพระยาเพชรบุรีก็ได้รับคำสั่งให้ปิดปากอ่าวแม่น้ำภักดินันเพื่อบีบบังคับให้ทุกฝ่ายหันหน้าเข้าเจรจากัน ในที่สุดการต่อสู้จึงได้ยุติลงพระยาภักดินันและคนกูบลายินยอมไปตกลงความกันที่สงขลา ส่วนพระยาบาโยหนีไปภักดินัน หิงคนกูบลาให้ตกลงความกับไทยคนเดียว⁶⁶

ถ้าจะพูดอย่างสั้น ๆ เหตุการณ์นี้จะพาให้สรุปเอาได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บังคับภายนอกบางอย่าง (ได้แก่ สงครามระหว่างไทยและพม่า) และบังคับภายในบางประการ (ได้แก่ การต่อสู้ขัดแย้งทางการเมืองภายในเมืองมลายูเอง) เปิดโอกาสให้รัฐบาลไทยสามารถเข้าควบคุมการปกครองหัวเมืองมลายูเหล่านี้ได้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นกว่าเดิม ในขณะที่การต่อต้านไทยทั้งสองครั้งของไพร่บุรียติลงด้วยการแบ่งไพร่บุรีออกเป็น 3 ส่วน⁶⁷ ปกครองโดยเจ้าเมืองชาวมลายู แต่อยู่ภายใต้การควบคุมที่มั่นคงกว่าเดิมของรัฐบาลไทย ครีตวันกรมการเมืองภักดินันกลับหันมาพึ่งการสนับสนุนของไทยมาก

ขึ้นกว่าสมัยใด ๆ ที่ผ่านมา จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติได้ก้าวขึ้นมาให้ความสำคัญต่อการตีความปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างไทย หัวเมืองปักษ์ใต้และหัวเมืองมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้เอง ในฐานะที่ชี้ให้เห็นปัญหาเบื้องหลังหลายประการ ที่ฝ่ายบริหารราชการของไทยต้องเผชิญในขณะนั้น และเผยให้เห็นกระบวนการอันซับซ้อนที่มีผลต่อการตัดสินใจนโยบายของไทยอย่างลุ่มลึกและละเอียดลออ อย่างยากที่จะหาเอกสารประวัติศาสตร์สมัยเดียวกันเทียบได้

ภาพพจน์ “สมบูรณาญาสิทธิราชย์” และ “ธรรมราชา” ในแผ่นดิน

ด้วยการบรรยายอย่างละเอียด ถ่ายทอดพระราชดำรัส พระราชกระแส และข้อราชการที่ทรงมีเกี่ยวกับหัวเมืองปักษ์ใต้และหัวเมืองมลายูอย่างแทบจะคำต่อคำ ด้วยสำนวนที่ทรงมีจริง ๆ (ผู้อ่านอาจหาอ่านด้วยตนเองจะรู้สึกได้เรื่องราวที่ก่อให้เกิดความเพลิดเพลิน นอกเหนือไปจากได้ความรู้ทางประวัติศาสตร์) หลวงอุดมสมบัติสามารถถ่ายทอดให้เราได้เห็นสภาพราชสำนักไทย ในขณะที่พระมหากษัตริย์องค์ประมุขเสด็จออกท้องพระโรงที่ประชุมดำเนินการบริหารราชการท่ามกลางเหล่าเสนาบดี ขุนศึก ข้าราชการของพระองค์ ภาพที่ปรากฏคือภาพของพระมหากษัตริย์ไทยในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กษัตริย์ที่ทรงเป็นผู้นำประเทศตามระบบสังคมแบบจารีตประเพณี (traditional society) โดยสมบูรณ์อย่างแท้จริง ระบบการปฏิบัติราชการของไทยในราชสำนักตามที่ปรากฏในจดหมายเหตุ

เหล่านี้ เป็นภาพสะท้อนที่ดีที่สุดของการบริหารราชการประเทศในระบบการปกครองที่ยังไม่ได้มีการปรับปรุงให้ทันสมัยตามสายงานและสายการบังคับบัญชา (functional system) อย่างที่ควรจะเป็น เป็นการยากที่จะนึกเอาได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงต่างจากกษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในประเทศอื่นในสมัยเดียวกัน เป็นต้นว่า ประเทศทางตะวันตกอย่างไร ผู้ใดจะคาดคิดบ้างว่า พระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะทรงทราบข้อมูลรายละเอียดในปัญหาเรื่องราวที่เกิดขึ้นภายในราชอาณาจักรนับตั้งแต่ปัญหาใหญ่ที่สุดจนถึงเรื่องเล็ก ๆ ที่ดูปราศจากความสำคัญด้วยพระองค์เอง ดังที่จะพบเห็นได้แม้กระทั่งรายละเอียดในหนังสือราชการที่มีเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย (เช่นวัน เดือน แรม ที่ทัพเรือของพระองค์จากจันทบุรี และถึงเมืองนครฯ) ในขณะที่ข้าราชการในหน้าที่จำไม่ได้ด้วยซ้ำว่ามีหนังสือราชการใดเข้ามาบ้างและได้เก็บไว้ที่ไหน⁶⁸ ทรงเอาพระทัยใส่ตามรายละเอียดของปัญหาต่าง ๆ และทรงประทานคำแนะนำในหัวข้อปลีกย่อย เป็นต้นว่า ควรจะเอาข้าวไปที่เกรียนจึงจะพอเลี้ยงคนทั้งกองทัพ⁶⁹ ควรจะซ่อมเรืออย่างไรจะใช้ปืนประเภทไหน ในยุทธภูมิเช่นใด จึงจะมีประสิทธิภาพที่สุด⁷⁰ หรือ ควรวางแผนโจมตีทัพข้าศึกอย่างไรจากจดหมายเหตุหลวงอุดมฯเปิดเผยให้เราทราบว่า แม้รัชกาลที่ 3 จะไม่ได้เป็นผู้ทรงนำทัพออกสู้ยุทธภูมิด้วยพระองค์เองแต่ก็ทรงทราบรายละเอียดข้อมูลต่าง ๆ ในสนามรบ ดีกว่าทุกคนในราชอาณาจักร⁷¹ เว้นแต่พระยาศรีพิพัฒน์ผู้นำทัพศึกอยู่ในขณะนั้น

นอกจากนั้น ไม่มีผู้ใดสามารถปฏิเสธความเป็น “ธรรมราชา” ของพระองค์ ที่ได้แสดงความห่วงใยในทุกข์ สุข สวัสดิภาพของข้าราชการทุกชั้นในราชอาณาจักร ไม่ว่าจะเป็นแม่ทัพ ทหาร ผู้กำลังทำศึกอยู่ในสนามรบหรือแม้แต่ “เชลยสงคราม” จากเมืองขึ้น ดังตัวอย่างสองสามกรณีซึ่งจะขอยกมาแสดงในที่นี้

“...จึงทรงตรัสถามขุนฤทธิธรรณไกรถึงทั่วพระกรุณา ว่า เมื่อไปไหนท้องทะเล

ภาคที่ 431

นั้นกินข้าวกินปลาได้ดื้อหรือ ขุนอุทธรณ์ไกรกราบทูลว่า รับพระราชทานได้ดีอยู่ ทรงตรัสว่า เขาว่าอยู่ว่าไปอย่างนี้ ถ้าไม่เมาคลื่นแล้วกินข้าวได้นักหนา แล้วทรงตรัสว่า นายทศนายกองพวกที่ไม่เคยไปนั้น เองรู้อ่างหรือไม่ เป็นกระไรกันมันพวกนี้เมาจึงเงยไปหมดหรืออย่างไร ขุนอุทธรณ์ไกรกราบทูลว่า ไม่สู้มีใครเมาหามได้ จึงทรงตรัสถามถึงท้าวพระกรุณาว่า ออกไปจนถึงจันทบุรีเข้าแล้ว เป็นกระไรไม่ใช้เจ็บสิ่งใดดูเป็นสุขสบายอยู่ดอดหรือ ขุนอุทธรณ์ไกรกราบทูลว่า ดูเป็นสุขสบายดีอยู่ ทรงตรัสว่า เธอให้เป็นสุข ๆ จำเรี่ยสบายไปเถิด จะทรงพระราชทานศีลพระราชทานพรให้ออกมาทุกวัน ๆ แล้วทรงสร้างป่าเพื่อพระราชากุศลทรงพระราชอุทิศช่วยส่งมาให้ แล้วทรงตรัสถามขุนอุทธรณ์ไกรว่า ไพร่พลนายทัพนายกองทั้งปวงนั้นเป็นกระไร เป็นสุขสบายรื่นเริงดีอยู่ด้วยกันหมดคอกหรือ...⁷² เมื่อได้ทรงอ่านรายชื่อเฉลยขามลายุที่

ภาคตอนมาจากโทรบุรีและพิทลุงจำนวนประมาณ 431 คนได้โปรดรับคำสั่งตามพระนรินทร์ว่า :
“...สักของมือซ้อกินได้เอาใส่ส่งให้ออกมาหมดแล้วหรือ ใส่เรือดำไรออกมาบ้าง พระนรินทร์ กราบทูลว่า เอาส่งให้ออกมาหมดแล้ว บรรทุกเรือมีจลาจลออกมาลำเดียว ทรงตรัสว่าทำไมจึงจัดแจงใส่ออกมาลำเดียวเล่า ถ้าเรือมีจลาจลมาห้าอยู่ยังไม่ถึง จะมีพวกอันอดหมดหรือ การไปขล้าขเลอย่างนี้ก็ชอบแต่จะแจกจ่ายเฉลี่ย บรรทุกออกมาให้หลายลำจึงจะชอบลำไรมาถึงก่อนก็จะได้กินลำนั้นไปพลางจัดแจงบรรทุกลำเดียวออกมาอย่างนี้ ถ้ายังไม่มาถึงก็ตั้งกองกันอยู่นั่นเอง ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ไปเสียหมด ได้รับสั่งเสียไว้หลายคนกันทีเดียว พวกนี้เฉยเสียได้ ไม่มีใครจะช่วยจัดแจงให้ถูกการถูกงานเข้าได้เลย เป็นขุนนางอะไรเช่นนี้...”⁷³

กระบวนการการตัดสินใจภายในหัวเมืองปักษ์ใต้

นอกจากแง่มุมดังกล่าวแล้ว จุดหมายหลวงอุดมฯ ยังเปิดเผยให้เราทราบว่า ราชสำนักที่กรุงเทพฯ ทรงเรื่องราวการแก่งแย่งขันชิงตี่ชิงเด่นระหว่างเจ้าเมืองนครฯ และสงขลาเป็นอย่างดี หลายครั้งหลายหนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีรับสั่งแสดงความขัดเคืองพระทัยต่อการสูญเสียทั้งหลาย อันเกิดจากการแก่งแย่งอำนาจระหว่างข้าราชการทั้งสองที่รับผิดชอบการปกครองหัวเมืองภาคใต้ ทรงตระหนักดีว่า ความวุ่นวายต่างๆ ในครั้งนั้นจะไม่เกิดขึ้นถ้าเจ้าเมืองทั้งสองร่วมมือกันในการรักษาความสงบสุข และปราบเหตุร้ายเสียแต่ต้นมือ เพราะในขณะที่ฝ่ายต่อต้านขามลายุมีจำนวนกำลังเพียง 5,000-6,000 คน กำลังคนของสงขลาและนครฯรวมแล้วกว่าหมื่นเศษ⁷⁴ ทรงเชื่อว่าเจ้าพระยานครฯนั้น “เจ้าเล่ห์” และ “เห็นแก่ตัว” ทรงชี้ให้เห็นว่าในขณะที่เจ้าพระยานครฯ อ้างว่าไม่มีกำลังไปช่วยสงขลาซึ่งกำลังถูกตีแตก เมืองนครฯ กลับมีความสามารถรวมกำลังเข้าตีเอาโทรบุรีคืนมาได้⁷⁵ เป็นที่ชัดเจนว่า สำหรับเจ้าเมืองนครฯแล้ว ชะตากรรมของสงขลาที่มีความสำคัญน้อยกว่าก็เกียรติคุณ ชื่อเสียงและความมั่นคงที่ตนจะได้จากการได้โทรบุรีกลับมายู่ในครอบครอง⁷⁶ ทรงมีพระราชดำรัสเปรียบเทียบการชิงตี่ชิงเด่นระหว่างเจ้าพระยานครฯ และเจ้าเมืองสงขลาไว้ว่า “...ข้างหนึ่งฉลาดก็ฉลาดเกินไป (หมายถึงเจ้าพระยานครฯ-ผู้เขียน) ข้างหนึ่งโง่ก็โง่คือไป (หมายถึงเจ้าเมืองสงขลา) ทำให้อายอดดูเขาเล่นเปลา ๆ มีแต่คิดถือเปรียบแก่งแย่งกันไปเสียสิ้น...”⁷⁷ และทรงมีพระราชดำรัสประชดเจ้าพระยานครฯ ในการแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวครั้งนี้ว่า “...ถามพวกนครดูหมิ่นหรือว่ากระไร กองทัพพระยาไทร (หมายถึงพระยาไทรที่เป็นบุตรของเจ้าพระยานครฯ) ไปได้เมืองไทรแล้ว ถ้าเมืองสงขลาเสียหายบ้านเมืองกับอ้ายแขกเสีย จะได้ผลประโยชน์ที่เมืองไทรอย่างไร...”⁷⁸

ในเมื่อทรงเข้าพระทัยสภาพการเมืองปักษ์ใต้ในขณะนั้นอย่างลึกซึ้งเช่นนั้นแล้ว ปัญหาที่น่าจะถามก็คือทำไมจึงยังทรงโปรดให้เจ้าพระยานครฯ เป็นผู้มีส่วนควบคุมการปกครองดินแดนส่วนนี้ ซึ่งเป็นส่วนที่มีจุดอ่อนก่อให้เกิดปัญหาตลอดมาอยู่อีกเล่า?

ขณะเดียวกับที่ทรงเตรียมการส่งทัพลงมาช่วยนครฯ รัชกาลที่ 3 ก็ได้ทรงแสดงความวิตกกังวลต่อปัญหาการจะจัดการปกครองโทรบุรี ได้โปรดนำเรื่องนี้เข้าที่ประชุมเสนาบดี ให้แสดงความคิดเห็นว่าสมควรจะจัดการปกครองโทรบุรีใหม่อย่างไรเพื่อแก้ไขข้อบกพร่องเก่า ๆ ที่เกิดขึ้น โดยส่วนพระองค์เอง ดังได้กล่าวแล้วว่า ทรงตระหนักดีว่าการแก่งแย่งอำนาจกันระหว่างนครฯ และสงขลาเป็นต้นเหตุของความวุ่นวายที่เกิดขึ้นในโทรบุรีทั้งสองครั้ง ทรงเห็นด้วยกับความเห็น ของเจ้าพระยาพระคลังที่เสนอว่า การแต่งตั้งขามลายุขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทนจะช่วยแก้ปัญหาโทรบุรีได้⁷⁹ ปัญหาอยู่ที่ใครจะเป็นผู้ควบคุมการปกครองเจ้าเมืองมลายูนั้นอีกชั้นหนึ่ง ดินแดนนี้โดยตรงได้ต้องมีประสิทธิภาพขณะเดียวกัน สงขลาที่มีเจ้าเมืองที่อ่อนแอเกินกว่าที่จะสามารถแก้ปัญหาได้ในยามที่คับขันยิ่งกว่านั้น ยังทรงเกรงอีกว่าถ้าทางกรุงเทพฯ ควบคุมนครฯมากเกินไป จะเป็นเหตุให้นครฯ “...แคว่หมองแตกแล้ว...”⁸⁰ เอาใจออกห่าง ซึ่งจะมีผลเสียต่อฐานะอำนาจของไทยในแหลมมลายูอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

เมื่อพิจารณาปัญหาดังกล่าวควบคู่ไปกับลักษณะ “การเมืองแบบเล่นพรรคเล่นพวก” (factional politics) ซึ่งอยู่เบื้องหลังการเมืองในราชสำนัก ดังที่เบอร์รี่ได้เปิดเผยให้เห็นแล้ว ก็ไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่า เหตุใดเจ้าพระยานครฯจึงยังคงเป็นข้าราชการผู้ทรงอิทธิพลในราชสำนักและเป็นหลักที่ทางกรุงเทพฯ ตั้งใจจะยึดเป็นฐานอำนาจ

ของไทยในแหลมมลายูต่อไป การที่ไทรบุรีถูกแบ่งเป็น 3 ส่วนในที่สุด โดยแต่ละส่วนอยู่ใต้การปกครองของเจ้าเมืองเชื้อสายมลายู เป็นผลมาจากการถึงแก่กรรมของเจ้าพระยานครว (น้อย) มากกว่าเหตุอื่น ในบรรดาบุตรของเจ้าพระยานครว (น้อย) นั้น เป็นที่ประจักษ์ว่า ไม่มีผู้ใดมีความสามารถที่จะเป็นเจ้าเมืองที่ใหญ่และได้รับความเคารพนับถือแทนที่บิดาได้เลย บุตรคนหนึ่งติดฝัน ส่วนอีกสองคนก็มีความสามารถเพียงปานกลาง เบอร์นี่ได้คาดการณ์ในเรื่องนี้ไว้อย่างถูกต้อง เมื่อเขากล่าวถึงเจ้าพระยานครว (น้อย) ไว้ในปี พ.ศ.2385 ว่า "...เป็นไปได้อย่างยิ่งว่า จะไม่มีผู้ใดมีความสามารถ และความตั้งใจจริงที่จะสามารถสืบตำแหน่งของท่านผู้นี้ได้อีกเลย..."⁸¹

จากการเมืองท้องถิ่น สู่วิชาการแบบพวกพ้อง

ข้อเท็จจริงอีกหลายประการปรากฏให้เห็นในปัญหาเกี่ยวกับกษัตริย์ หลายครั้งหลายหนอีกเช่นกัน ที่รัชกาลที่ 3 ทรงบันแสดงความขัดเคืองในพระหทัยว่า เจ้าพระยานครว (น้อย) ต้องเป็นผู้รับผิดชอบต่อปัญหาทั้งหมดที่เกิดขึ้นในเมืองนั้น เนื่องจากเป็นผู้ทูลแนะนำให้ทรงแต่งตั้งตนกุสณีเป็นพระยาภักดีนรินทร์ โดยอ้างว่าเป็นที่ "รักใคร่" ของประชาชนชาวเมือง และได้ผ่านการเห็นชอบพ้องกันของศรีศวันกรมการเมืองแล้ว⁸² ด้วยเหตุนี้ ทั้งตนกุสณี และผู้ร่วมการ คือ ตนกูโกตา จึงได้รับแต่งตั้งให้มีตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ ในขณะที่คู่แข่งคือ ตนกูบาโงและตนกูปลาไม่ได้รับพระราชทานตำแหน่งใด ๆ เลย โดยเหตุผลที่ว่าเคยร่วมมือกับฝ่ายต่อต้านไทยในปัตตานีในพ.ศ.2373⁸³ ความจริงแล้ว เรื่องนี้เอกสารทางฝ่ายมลายูระบุว่าตนกูบาโงได้ขึ้นครองตำแหน่งเจ้าเมืองโดยผ่านการเลือกตั้งเห็นชอบของศรีศวันกรมการเมืองมาก่อนที่ตนกูสณีภายใต้การสนับสนุนของเจ้าพระยานครว จะได้รับการแต่งตั้งจากไทย ความขัดแย้งในหลักฐานดังกล่าว ชี้ให้เห็นถึงบทบาทของเจ้าพระยานครว ในการเมืองไทยในหัวเมืองมลายูเหล่านี้ ทั้งยังเปิดเผยให้เห็นว่าความสัมพันธ์ที่เป็นส่วนตัว หรือ "เป็นพรรคพวก" กัน (personal

ties) รวมทั้ง "เล่ห์อุบาย" (intrigues) ต่าง ๆ เป็นเครื่องมือสำคัญในการปกครองดินแดนส่วนนี้ของไทยในสมัยดังกล่าว สิทธิของตนกูบาโงไม่เพียงแต่ถูกข้ามไปโดยเจ้าพระยานครว ผู้ทรงอิทธิพลเท่านั้น ความจริงข้อนี้ยังถูกเก็บเป็นความลับ ไม่ได้ล่วงรู้ถึงพระเนตรพระกรรณของรัชกาลที่ 3 จนตลอดรัชกาลอีกด้วย นอกจากนั้นทั้ง ๆ ที่ทรงขัดเคืองพระทัยที่เจ้าพระยานครว เป็นผู้ทูลแนะนำให้ปล่อยพระยาบาโงกลับอันเป็นต้นเหตุของความวุ่นวายในกษัตริย์ ในทัศนะของพระองค์ รัชกาลที่ 3 ก็ยังไม่ได้ทรงดำเนินการใด ๆ แม้เพียงเล็กน้อยต่อเจ้าพระยานครว ข้อเท็จจริงนี้ย่อมชี้ให้เห็นว่า อิทธิพลของเจ้าพระยานครว ต่อกระบวนการตัดสินใจในการดำเนินนโยบายของไทย มีอยู่กว้างขวางเพียงไร

ยังมีพฤติกรรมเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกหลายประการที่ปรากฏในปัญหาเมืองกษัตริย์ ซึ่งชี้ให้เห็นความยุ่งยากที่ทางเมืองหลวงต้องเผชิญในการจัดการเกี่ยวกับดินแดนในปกครองได้นี้ คู่แข่งขันทั้งสองฝ่ายที่แย่งตำแหน่งเจ้าเมืองกันในครั้งนั้น ได้ใช้วิธี "ติดสินบน" เพื่อหาพรรคพวกและใช้เล่ห์กลลนลานาประการ เพื่อตั้งข้าราชการในไทยที่ถูกส่งมาปฏิบัติราชการให้เข้ากับฝ่ายตน ตนกูปลาส่งแหวนทอง 2 วงไปให้เจ้าหน้าที่ผู้หนึ่งที่ประจำอยู่ในราชสำนัก เพื่อให้ช่วยเอาหนังสือเสนอต่อเสนาบดี⁸⁵ คณะข้าหลวงที่ถูกส่งมาไกลเกลี่ยต่างได้รับคำชักชวนจากทั้งสองฝ่ายให้ไปนอนค้างที่บ้านคูคูณิ ข้าหลวงถูกกล่าวหาว่าเข้าข้างตนกุสณี พระยาเพชรบุรีได้รับทองคำมุกเป็นสินบนจากตนกูปลา ซึ่งอาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ไม่อาจทำงานได้สำเร็จ และถูกฟ้องร้องว่าเข้าข้างตนกูปลา⁸⁶ ในขณะเดียวกัน ตนกูปลา ก็ฟ้องว่าตัวข้าหลวงเองเข้าข้างตนกุสณี โดยให้ดินปืนแก่ฝ่ายตน⁸⁷

ทั้งหมดนี้ไม่ได้เป็นความลับในราชสำนัก หลวงอุดมฯ ได้บันทึกว่า ทรงพระพิโรธอย่างยิ่งเมื่อทรงทราบข้อกล่าวหาต่าง ๆ เหล่านี้ ทรงมีรับสั่งว่า

"...มันเป็นอย่างนี้ไปเสียได้ ไม่สามัคคีรสกันเอาเลย เป็นข้าหลวงลงไปว่ากล่าวแล้วยังไปเข้ากับคนอื่นให้มีความวิวาทกันขึ้นเองได้ ให้อายเขาเปล่า ๆ หลวงสรเสนีก็เป็นผู้ใหญ่แล้วมันโหยกเหยกอย่างนี้ เป็นไรจึงไม่เอาโทษตีมันเสียสุดแต่ตัวมันได้อะไรข้างใครบ้างเล็กน้อยมันก็เข้าไปด้วยข้างนั้นนั่นเอง ข้างพระยาเพชรบุรีเล่า ถูกทองมันเข้าครวละคำถึงสองคำถึงแล้วก็ว่าตามใจมันไป

เสียหมด ไม่เอาอะไรว่ากล่าวลงไปบ้างเลย เปล่า ๆ ไปเสียหมดทั้งนั้น..."⁸⁸

ด้วยลักษณะการเมืองเช่นนี้เอง ทางกรุงเทพฯ จึงไม่สามารถจัดการราชการในเมืองกษัตริย์ให้เรียบร้อยได้ต้องรอมานจนถึง พ.ศ.2385 (อีก 3 ปีต่อมา) ตามความตกลงในปีนี้ ตนกูปลาได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองหนองจิก ส่วนตนกูบาโงผู้ซึ่งติดตามตนกูปลาไปหนองจิกได้ไปถึงแก่อนิจกรรมที่นั่น สภาพการณ์ในกษัตริย์จึงสงบลงได้อีกระยะหนึ่ง⁸⁹

อดีต: "บทเรียนราคาแพง"

ถ้าจะหาคุณค่าประยุกต์จาก ประวัติศาสตร์ ในช่วงเวลาที่กล่าวมาในบทความนี้บ้าง ไทรบุรีก็เป็นอุทาหรณ์ที่ส่งผลในทางปฏิบัติให้เห็นอย่างฉับพลัน ภายหลังการสู้รบกับไทยในปี 2382 ไทรบุรีก็เรียนรู้ว่าไม่ได้ประโยชน์อันใดจากความพยายามโดยการใช้อำนาจ การเลือกใช้นโยบายอิงมหาอำนาจหนึ่ง เพื่อต่อต้านอีกมหาอำนาจหนึ่งนั้นไม่อาจใช้ได้อีกต่อไป เพราะรัฐบาลอังกฤษในขณะนั้นไม่สนับสนุนนโยบายที่ปฏิปักษ์ต่อไทย ด้วยเกรงจะเป็นการผลักดันให้ไทยหันเข้าหาฝรั่งเศส ซึ่งเป็นมหาอำนาจคู่แข่งของตน ไทรบุรีจำต้องยอมรับว่าดินแดนเป็นเวลาต่อเนื่องกันร่วม 20 ปี เพื่อเป้าหมายทางการเมือง คือการหลุดพ้นจากอิทธิพลของไทยนั้น ก่อให้เกิดหายนะ ความสูญเสียทางชีวิตทรัพย์สิน และทำลายเศรษฐกิจของตนเกินกว่าที่จะคงอยู่ต่อไปได้⁹⁰ เมื่อประจบกับบรรยาการทางการเมืองที่อ่อนคลายลง คือการหมดอำนาจของนครว ในปี 2384 เมื่อประจบกับบรรยาการทางการเมืองที่อ่อนคลายลง คือการหมดอำนาจของนครว ในปี 2384 เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) จึงได้ส่งบุตรเข้ามาขอพระราชทานอภัยโทษ ฝ่ายไทยซึ่งเห็นได้จากจดหมายหลวงอุดมฯ แล้วว่าความวุ่นวายในไทรบุรีได้ก่อให้เกิดปัญหาและความสูญเสียทั้งทางกำลังคนและทรัพย์สินไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน และเมื่ออังกฤษได้แสดงท่าทีว่าไม่สามารถจะช่วยเหลือไทยอีกต่อไปได้ หากเกิดปัญหาภัยกับไทรบุรีขึ้นอีก⁹¹ รัชกาลที่ 3 จึงโปรดพระราชทานอภัยโทษ ให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) กลับมาเป็นเจ้าเมืองไทรบุรี (เฉพาะส่วนหนึ่งของไทรบุรีเดิม) อีกครั้ง และนับตั้งแต่นั้นมาตลอดรัชกาลที่

4 และที่ 5 จวบจนกระทั่งไทยโอนอำนาจอธิปไตยเหนือไทรบุรีให้แก่อังกฤษใน พ.ศ.2452 ความสัมพันธ์ระหว่างไทรบุรีและไทยก็ได้ก้าวเข้าสู่ศักราชใหม่แห่งสันติภาพและความร่วมมือกัน⁹² หลักสำคัญที่ไทรบุรียึดเป็นนโยบายในครั้งศตวรรษสุดท้ายภายใต้การปกครองของไทยก็คือการรักษาเสถียรภาพทางการเมืองภายใน ในขณะที่ความสัมพันธ์แบบประเทศราชที่ดีกับไทย ผู้นำของไทรบุรีในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 24 ตระหนักว่าไทยจะไม่เข้าแทรกแซงกิจการภายในของไทรบุรี เว้นไว้แต่จะเกิดปัญหาทางการเมืองภายในโดยเฉพาะปัญหาการแย่งชิงตำแหน่งเจ้าเมือง หรือสุลต่าน ผู้นำไทรบุรีจึงได้พยายามประนีประนอมกันเองในปัญหาดังกล่าว⁹³ และพยายามดำเนินการให้สอดคล้องกับนโยบายของไทย ด้วยเหตุนี้นอกเหนือไปจากความสามารถอย่างสูงของผู้นำไทรบุรีในช่วงเวลาดังกล่าวแล้ว ความสัมพันธ์อันราบรื่นกับไทย ได้เป็นปัจจัยโดยตรงที่ส่งเสริมให้ไทรบุรีมีความสงบสุข และหันไปพัฒนาความเจริญก้าวหน้าให้แก่รัฐในกิจการภายในต่าง ๆ จนได้รับความยกย่องว่าเป็นรัฐที่ก้าวหน้าที่สุดในแหลมมลายูในด้านสถาบันต่าง ๆ ในด้านการรักษาความสงบเรียบร้อยการกินคืออยู่ที่ของราษฎร และในการพัฒนาประเทศโดยทั่วไป⁹⁴

ส่วนกัณฑ์ดิน ตรังกานูในช่วงเวลาเดียวกัน กลับเผชิญกับการควบคุมอำนาจจากไทยอย่างแน่นแฟ้นกว่าเดิมจะไม่พิจารณาปัจจัยและวิวัฒนาการที่นำไปสู่สภาพการณ์เช่นว่าในที่นี้ แต่มุขมนตรีของไทรบุรีได้ให้ทัศนะที่น่าคิดต่อการเพิ่มพูนอำนาจของไทยในตรังกานูและกัณฑ์ดิน ในช่วงสุดท้ายภายใต้การปกครองของไทยไว้ว่า ทั้งกัณฑ์ดินและตรังกานูควรเป็นฝ่ายถูกตำหนิเอง เนื่องจากทั้งสองฝ่ายพยายามนำอังกฤษเข้าแทรกแซงในปัญหาภายในของตนอันเป็นเหตุให้ไทยใช้เป็นข้ออ้างยื่นมือเข้าเกี่ยวข้องได้⁹⁵

ฝ่ายหัวเมืองปัตตานีนั้น แม้เหตุการณ์ภายนอกจะดูสงบเรียบร้อยกว่า แต่โดยแท้จริงสภาพภายในก็มีความปั่นป่วนไม่น้อยกว่ากัน ปัญหาพรมแดนเปรี๊ยะรามัน⁹⁶ ปัญหาสัมปทานเหมืองแร่⁹⁷ ตลอดจนปัญหา "พระยาแขกคบคิดขบถใน ร.ศ.121"⁹⁸ ล้วนเกี่ยวข้องกับภารกิจหรือให้อังกฤษเข้าแทรกแซงในกิจการภายในและในความสัมพันธ์ระหว่างไทยและหัวเมืองเหล่านี้ในหลาย ๆ ลักษณะหลายขั้นตอน นอกจากเหตุผลอื่น ๆ อีกหลายประการแล้วการคืนวันที่ล้มเหลวของเจ้าเมืองทั้ง 6 (ยกเว้นเมืองหนองจิก) ใน พ.ศ.2445 เป็นผลมาจากความมุ่งมั่นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่จะรักษาดินแดน

ส่วนนี้ไว้ โดยหันความสนใจของอังกฤษไปยังไทรบุรี กัณฑ์ดิน และตรังกานู⁹⁹ อย่างไรก็ตาม เจตนารมณ์แห่งการคืนวันที่เป็นอิสระจากการปกครองของไทย ยังคงได้รับการสืบทอดในดินแดนนี้เรื่อยมา ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

ผู้นำไทรบุรีได้ครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 24 ได้ใช้บทเรียนจากประวัติศาสตร์เปลี่ยนโฉมหน้าของประเทศไปสู่หนทางที่ดีกว่าในขณะที่ผู้นำของกัณฑ์ดิน ตรังกานู และหัวเมืองปัตตานี เลือกแนวทางที่ท้าทายและเผชิญหน้ากับอำนาจของไทย ต่อมา การต่อรองอำนาจระหว่างมหาอำนาจตะวันตก (คืออังกฤษ) กับไทยในขณะที่บรรยากาศจักรวรรดินิยมก้าวถึงขีดสุดนั้น ได้นำไปสู่ความตกลงที่ยึดความสัมพันธ์อันยุ่งยากระหว่างไทยและสองรัฐแรกคงเหลือแค่หัวเมืองปัตตานี หรือสามจังหวัดภาคใต้ปัจจุบัน แล้วแนวโน้มอย่างกว้าง ๆ โดยทั่วไป ในดินแดนส่วนสุดท้ายนี้ (ที่มองเห็นได้โดยยังไม่วิเคราะห์พิจารณาอย่างลึกซึ้ง) ได้ชี้ให้เห็นว่าหายนะและความสูญเสียใด ๆ ที่ผ่านมายังไม่เพียงพอที่จะทำให้ทุกฝ่ายหันหน้าเข้าหากันเพื่อพิจารณาหาทางเลือกใหม่ ก็คงต้องหวังไปว่า จะไม่ถึงวันนั้น-วันที่บทเรียนจากอดีตจะแพงเกินกว่าที่จะคว่ำกลับคืนมาได้

เชิงอรรถ

1. จดหมายเหตุของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (อิสสระญาณธร), พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิล, 2505), หน้า 73-74
2. "หัวเมืองปัตตานี" ในบทความนี้หมายถึง ดินแดนนับตั้งแต่เมืองนครศรีธรรมราชลงมาจนจดไทรบุรี กัณฑ์ดินและตรังกานู
3. นายเฮนรี เบอร์เน (พูดจากบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษที่เข้ามาเจรจาปัญหาทางการทูตกับไทยในรัชกาลที่ 3) ได้บันทึกไว้ว่า บริเวณไทรบุรีต่อกับปัตตานี สามารถผลิตดีบุกได้ถึง 1,000 ทอนต่อปี *Burney Papers, Vol. I (Bangkok: Vajiranan Library, 1911), p. 144.* และเมื่อครั้งคณะสำรวจอังกฤษไปตรวจบริเวณดินแดนนี้ในแคว้นรามันห์ใน พ.ศ.2430 (1887) นายครีว นักสำรวจผู้หนึ่งได้พบว่า สารหลายสาย "ก็คือดีบุกจำนวนมากเท่านั้น" ("simply a mass of tin") ดู A. Drew, "Exploring Expedition", (Journal of the Royal Asiatic Society-the Strait Branch, XIX, 1887, quoted in Kiernan, V. G., "Britain, Siam and Malaya: 1875-1885," The Journal of Modern History, Vol. XXVIII, I (March, 1956), p. 4
4. ส่วนความคลุมเครือของทองคำในดินแดนส่วนนี้ ก็ปรากฏในบันทึกของนักเดินทางชาวยุโรปมาตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว ดู Anker Rentse, "A Historical Note on the Northeastern Malay States", Journal of the Royal Asiatic Society-Malayan Branch, JMBRAS), Vol. xx, pt 1 (1947), pp. 24-5
4. Paul Wheatley, *The Golden Kheronese* (Kuala Lumpur: University of Malaya Press, 1961), "Introduction".
5. หลังจากอังกฤษได้พม่าตอนล่างไว้ในครอบครองแล้ว ข้าราชการอังกฤษส่วนหนึ่ง

- ในแหลมมลายู ซึ่งมีเซอร์เฟรดเดอริคเวลด์ (Sir Frederick Weld) เป็นกระบอกเสียงสำคัญ ได้วางแผนที่จะขยายอำนาจของอังกฤษจากแหลมมลายูไปจนจดพม่าตอนล่าง โดยอ้างว่าเพื่อคุ้มครองอำนาจอังกฤษ ซึ่งพวกนี้เชื่อว่าจะสามารถผนวกเอาภาคตะวันออกของไทยไว้ในอำนาจได้ในไม่ช้า แต่เป็นโชคของไทยที่กษัตริย์อังกฤษประจำไทยในขณะนั้น คือ เซอร์เอิร์นเนสต์ซาโรว (Sir Ernest Satow) สามารถชักจูงให้กระทรวงต่างประเทศอังกฤษเห็นว่าเอกราชและบูรณภาพแห่งดินแดนของไทยจะคงอยู่ได้ แต่ก็โดยอังกฤษเป็นกำลังสนับสนุน เกี่ยวกับนโยบายของทั้งสองฝ่ายในเรื่องนี้มีอยู่ในแฟ้มเอกสารของกระทรวงอาณานิคม (Colonial Office, C/O) และของกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ (Foreign Office F/O) ระหว่าง พ.ศ.2427-2428 (1884-1885) เช่น C/O 273/138, Cecil Smith-Satow, 10 July 1884 และ 5 January, 1885 และ F/O 69/90, Satow-Currie, 23 December 1884 หรือ ดู พรหมงาม เกษมธรรมสาร "การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), บทที่ 4
6. R. Bonney, *Kedah 1771-1821 : The Search for security and Independence* (Kuala Lumpur : Oxford Univ. Press, 1971), pp. 12-55
 7. Teeuw A. and David K. Wyatt, *Hikayat Patani*, 2 Vols, (The Hague : Nijhoff, 1970), Vol. I, p. 5
 8. *Ibid.*, pp. 7-8.
 9. พระราชพงศาวดารอยุธยาฉบับต่าง ๆ กล่าวเนื้อความในเรื่องนี้ตรงกัน ดู อาทิเช่น ฉบับ

- หลวงประเวศบุรี ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1, เล่มที่ 1 (พระนคร : โรงพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า 757-8. ฉบับพิมพ์สมบูรณ์. (พระนคร : คลังวิทยา, 2507) หน้า 79 และ ฉบับพระราชหัตถเลขา (พระนคร : โอเดียนสโตร์, 2505), หน้า 62.
10. กรมศิลปากร, เอกสารของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. 2151-2163 และ พ.ศ. 2167-2185. แปลจาก **Dutch Paper, 1608-1620 and 1624-1642** โดย นันทา สุตกุล (พระนคร : ศุภสภา, 2514) หน้า 113-4
11. Wheatley, **op. cit.**, pp. 91-103, 253-4, 258 และ 260; และ Teeuw and Wyatt, **op. cit.**, pp. 1-3.
12. ฉบับพิมพ์สมบูรณ์, **อ้างแล้ว**, หน้าเดียวกัน.
13. การการศึกษาความนี้ดูจะมีที่มาจากคำวินิจฉัยของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งปรากฏอยู่ใน "ตำนาน" ประชุมพงศาวดารเล่ม 8 (พระนคร : ศุภสภา, 2506), หน้า 5-6 และใน แสดงบรรณพงศาวดารสยาม (พระนคร : ศุภสภา, 2467), หน้า 23
14. ดร.ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และศรีศักร วัลลิโภดม มีความเห็นใกล้เคียงกันมากเกี่ยวกับเรื่องนี้ ในแง่ที่ว่าอาณาจักรนครศรีธรรมราชในขณะนั้นมีความเป็นอิสระ ไม่ขึ้นกับสุโขทัย แต่ยอมรับว่าสุโขทัยมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับนครศรีธรรมราช (ซึ่งอาจทำให้สุโขทัยมีอำนาจโดยทางความสัมพันธ์เช่นว่า-ชาญวิทย์) ดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ใน รายงานผลสัมฤทธิ์งานวิจัยที่ 1 เรื่องอาณาจักรวิจิตรภูมิเมืองและสังคมในสมัยสุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์พิชญเนต, 2519), หน้า 15-20 และศรีศักร วัลลิโภดม ใน รายงานการค้นคว้าประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช (พระนคร : โรงพิมพ์พิชญเนต, 2521), หน้า 58-59, 65-66, และ 469-470 สำหรับ ม.จ.สุภัททวิศ ดิศกุล ทรงเห็นว่า สุโขทัยมีอำนาจเหนือนครฯจริง จะเนื่องด้วยการเป็นวงศ์ญาติหรือไม่ก็ตาม, เพิ่งอ้าง, หน้า 163, ส่วน ดร.สืบแสง พรหมบุญ นั้นได้เน้นนโยบายการใช้ระบบเครือญาติเป็นเครื่องมือการขยายอำนาจทางการเมืองของสุโขทัย แต่ไม่ได้ลงความเห็นว่าอำนาจสุโขทัยมีอยู่เหนือนครฯ แต่ไหน และในรูปใด ดู รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคม สมัยสุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์พิชญเนต, 2521), หน้า 114-117 เรื่องอายุของศิลาจารึก ประเสริฐ ณ นคร รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, อ้างแล้ว, หน้า 66.
15. ยอร์ช เซเดส์, "จารึกที่ 42", ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2, 2504, หน้า 28-29 และ มานิต วัลลิโภดม "กับโขนครุ-อโยธยา-ตามพราลิงค์" สามทวาร, ปีที่ 1, เล่มที่ 12, หน้า 38, อ้างใน คำเนิร เลขะกุล "นครศรีธรรมราชสมัยสุโขทัย (พ.ศ. 1700-2000)" รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, อ้างแล้ว, หน้า 151, เชิงอรรถที่ 27 และหน้า 154, เชิงอรรถที่ 33
16. การกำหนดให้ตรารูปสัตว์เป็นตราประจำเมืองต่างๆ ที่เป็นเมืองขึ้นของนครศรีธรรมราชที่เรียกว่า "เมืองสิบสองนักษัตร" อันรวมปัตตานีอยู่ด้วยนั้น ผู้รู้บางท่านก็คิดว่าเริ่มใช้เป็นที่แรกในสมัยนี้ ดู คำเนิร เลขะกุล, เพิ่งอ้าง, หน้า 152-3
17. มานิต วัลลิโภดม, "เมืองส่วยไข่อัญญาวิ", สามทวาร, ปีที่ 3, เล่ม 8, หน้า 53 (เชิงอรรถ) และ ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช, หน้า 85-86 อ้างใน คำเนิร เลขะกุล, เพิ่งอ้าง, หน้า 155.
18. "ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช" รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, 2520, หน้า 84-85 อ้างใน คำเนิร เลขะกุล, เพิ่งอ้าง, หน้า 150.
19. ผู้เขียนขอเรียกเรื่องราวเกี่ยวกับปัตตานีที่ปรากฏเป็นบันทึกหลักฐานพื้นเมืองว่า "ตำนานปัตตานี" เท่าที่พบในปัจจุบันมีต้นฉบับอยู่ 4 ส่วนด้วยกัน ทั้ง 4 ส่วนนั้นมีเนื้อความส่วนใหญ่คล้ายกัน แตกต่างกันในรายละเอียดบางอย่างยังไม่เป็นที่ยุติว่าต้นฉบับใดที่มีอยู่เป็นต้นฉบับแรกสุด หรือยังมีต้นฉบับที่เก่ากว่านั้น (ฉบับสำนวนไทยใช้ชื่อว่า "ประวัติเมืองปัตตานี" ซึ่งคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยได้ชำระ ทำเชิงอรรถ และอัดสำเนาไว้แล้วและผู้เขียนได้รับเป็นฉบับนั้นหากมีฉบับหนึ่ง ตั้งแต่ปี 2515 ขอขอบพระคุณคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยไว้ ณที่นี้อีกครั้งหนึ่งด้วย) ตำนานปัตตานีทั้ง 4 ส่วนนั้นกล่าวถึงที่มาของราชวงศ์ที่มาสร้างปัตตานี การสร้างเมืองการเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอิสลาม เรื่องราวเกี่ยวกับสถาบันที่เป็นเอกลักษณ์ของเมืองเช่น ปินใหญ่ สถาบันศาสนา วงสังคีตหลวง สถาบันกษัตริย์ผู้ครอง ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างปัตตานีและรัฐต่างๆ เป็นต้นว่า อุษยา ยะโฮร์ ฯลฯ เรื่องราว (ในบันทึก) ดำเนินมาจนถึงประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 23 (ฉบับสำนวนไทยมีข้อความเพิ่มเติมเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้น, เรื่อยมาจนถึง พ.ศ. 2471).

วงการประวัติศาสตร์ไทยและโดยเฉพาะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองมลายู เป็นที่นับถือคุณศรัทธาจารย์ทั่วและศาสตราจารย์อาจอ้างอิงที่ได้เสาะหาต้นฉบับอื่นๆ ต่างๆ นำมาเรียบเรียงวิเคราะห์วิจารณ์อย่างกว้างขวาง ผู้ตีพิมพ์ Hilayat Patani (The Story of Patani) ทั้ง 2 เล่ม ไม่เพียงแต่ตีพิมพ์ให้เราได้ทราบเรื่องราวของปัตตานีในรูปของประวัติศาสตร์ที่เป็นอดีตที่มีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับปัจจุบันเท่านั้น แต่ยังทำให้เราได้สัมผัสกับชีวิต จิตใจ ความคิด ความรู้สึกและความภาคภูมิใจของชาวปัตตานีที่มีต่อโลกของตน หรืออีกนัยหนึ่ง เราได้มีโอกาสเรียนรู้ปัตตานีจากมุมมองโลกทัศน์ของชาวมาลายูเอง

นอกจากจะสำคัญในแง่ที่เป็นกระแงเงาสะท้อนให้เห็นปัตตานีบนพื้นฐานของความเป็นปึกแผ่นแล้ว ตำนานปัตตานียังเป็นหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งในการตรวจสอบและเพิ่มเติมข้อมูลในการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและรัฐในแหลมมลายู ในขณะที่แทบจะไม่ปรากฏหลักฐานร่วมสมัยของไทยอยุธยาที่กล่าวถึงปัตตานี ตำนานปัตตานีได้เอื้อถึงสัมพันธ์ระหว่างปัตตานีและไทยอยู่มาก ความคู่ไปกับความสัมพันธ์ระหว่างปัตตานีและรัฐอื่นๆ ในแหลมมลายู ลักษณะความสัมพันธ์และปฏิกริยาโต้ตอบ ตลอดจนทัศนคติที่มีต่อกันระหว่างรัฐภายใต้อิทธิพลไทย (นอกจากนโยบายของอยุธยาเองแล้ว บทบาทของนครศรีธรรมราชและสงขลาในฐานะเป็นตัวแทนอำนาจไทยในดินแดนส่วนนั้น ก็มีหลักฐานปรากฏย้อนหลังไปถึงสมัยอยุธยาตอนต้นๆ) กับรัฐที่รับวัฒนธรรมอิสลามตามที่ปรากฏในตำนานปัตตานี น่าจะเป็นจุดเริ่มต้นของการพิจารณาบทบาทของแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ ความสัมพันธ์ไทยกับมาลายูตามที่ปรากฏโดยทั่วไปในป่านเรากุญชรนี้เสียใหม่ (นับตั้งแต่การวางเรียนของกระทรวงศึกษาฯ ตลอดจนการบรรยายในระดับมหาวิทยาลัยอย่างน้อยก็ในสถาบันที่ผู้เขียนเคยศึกษาอยู่) ซึ่งเวลาแล้วหรือยังที่เราจะเลิกมองความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองมลายูอย่างผิวเผินในรูปของ ความสัมพันธ์แบบประเทศราช, การเป็นกบฏของฝ่ายหนึ่งซึ่งเป็นที่ไทยต้องยกทัพไปปราบ การสงครามซึ่งเกิดขึ้นครั้งแล้วครั้งเล่า และเน้นรายละเอียดในการยกทัพจับศึก โดยไม่ได้ช่วยให้เห็นใจสาเหตุที่แท้จริงของสงครามแต่ละครั้ง ไม่เคยมีการพิจารณาปัจจัยที่เกี่ยวข้องหรืออธิบายเบื้องหลังพฤติกรรมของทั้งสองฝ่ายที่เกิดขึ้น (เป็นต้นว่า ทัศนคติเกี่ยวกับความสัมพันธ์แบบประเทศราชนั้น อาจดี ความในรูปหรือแง่มุมอื่นใดหรือไม่? อย่างไร? "กบฏ" แต่ละครั้งเป็นเพียงการคืนดินแดนเพื่อปลื้มใจจากกบฏได้การปกครอง (ซึ่งเป็นไปแต่ "ในนาม" อยู่) อย่างไรก็ดีจึงมีสมัยรัชกาลที่ 3 ภายหลังเหตุการณ์ที่กล่าวถึงในบทความนี้) เท่านั้น หรือมีปัจจัยอื่นที่เกี่ยวข้องด้วย? บทบาทของศูนย์อำนาจตัวแทนไทยในดินแดนนั้นเป็นอย่างไร? มีผลหรือไม่อย่างไรต่อความสัมพันธ์ระหว่างไทยและมาลายูในช่วงเวลานั้น?) การศึกษาประวัติศาสตร์ควรจะอยู่เหนืออคติทางเชื้อชาติศาสนา ลัทธิการเมืองหรือความเชื่อคำนิยมใด ๆ และเป็นการศึกษาที่จริงจังอดคิดเหล่านี้ได้ในทางปฏิบัติเว้นเสียแต่เราจะพยายามเรียนรู้และเข้าใจทัศนคติ ความเชื่อ วัฒนธรรม คำนิยม ตลอดจนสภาพสังคมของกลุ่มชนที่เรากำลังศึกษาอย่างถึงแก่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งโดยผ่าน "แก่น" ของชนกลุ่มนั้นเอง ตำนานปัตตานีและงานวิเคราะห์ตำนานปัตตานีสำนวนต่างๆ ขึ้นที่กล่าวถึง เป็นแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่จะเป็นกาวแกมของการมองปัญหาต่างๆ ในแนวทางเช่นว่าดีที่สุด ไบรลดู Teeuw and Wyatt, **op. cit.**, โดยเฉพาะ Vol. II, Chapter VII, "Conclusion"

20. **Ibid.**, Vol. II, p. 221.

21. **Ibid.**, Vol. I, p. 5.

22. **Ibid.**, Vol. II, pp. 228-9.

23. **Ibid.**, Vol. I, p. 18.

24. เอกสารอสังคณา, อ้างแล้ว หน้า 113-4

25. ดู Teeuw and Wyatt, **op. cit.**, pp. 293-7.

26. Teeuw and Wyatt, **op. cit.**, Vol II, "... the Malay Identity is Patani's inalienable right, notwithstanding the formal sovereignty of Siam", p. 293.

27. quoted in Bonney, **op. cit.**, p. 12.

28. ดู Burney Papers, Vol. II, p. 117 ในทัศนะของชาวอังกฤษเหล่านี้ การส่งเครื่องราชบรรณาธิกราบมาไทยของรัฐในแหลมมลายู เป็นเพียง "เครื่องหมายแสดงเคารพ" ("the only mark of homage") ไม่อาจถือว่าไทยมีสิทธิเหนือรัฐเหล่านี้

29. ดูการอภิปรายตีความปัญหา "บุหงามาศ" ในประเด็นที่เปรียบเทียบกับการส่งบรรณาธิกราบจากไทยไปจีน ใน L.A. Mills, "British Malaya, 1824-1867", JMBRAS, III, II, 1925 reprinted in JMBRAS, XXXIII, 1960.

* ศักราชตามทีระบุไว้ใน "ตำนาน" จดหมายเหตุของอุคมา (หน้า 14) คลาดเคลื่อน ความ

- จริงควรเป็นพ.ศ.2369 (จ.ศ.1183) เพราะว่างสงครามกับพม่าครั้งนั้นเริ่มประมาณ พ.ศ. 2366 (ค่าน้ำ, หน้า 13) อนึ่งหลักฐานทางมลายูที่ระบุว่า เป็น พ.ศ.2364 เช่นกัน ดู Bonney, *op. cit.*, Sharom Ahmat, "Kedah-Siam Relations, 1821-1905", *Journal of Siam Society*, Vol. 59 pt. (Ja 1977).
30. สมเด็จพระราชดำริ, "ค่าน้ำ", จดหมายเหตุหลวงอุดมฯ, อังแล้ว, หน้า 13-14
 31. เพิ่งอ้าง, หน้า 7
 32. Bonney, *op. cit.*, p. 111.
 33. *Ibid.*, pp. 111-2.
 34. *Ibid.*, pp. 117-9
 35. *Ibid.*, p. 122.
 36. สมเด็จพระราชดำริ, อังแล้ว, หน้า 8
 37. Burney Papers, *op. cit.*, p. 122.
 38. *Ibid.*, p. 130.
 39. *Ibid.*, p. 146.
 40. กรมศิลปากร, จดหมายเหตุเจมส์ โดว์, บันทึก วรรณคดี แปลจาก *Journal of a Public Mission to Raja of Rigor* ใน Factory Records, Straits Settlements, Vol. 98 (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการวัฒนธรรม, 2519) หน้า 83
 41. Burney Papers, Vol. II, p. 178, "for having shown some willingness to cooperate in the execution of the Wang-na's proceedings against Queda".
 42. ดู สมเด็จพระราชดำริ, ค่าน้ำประชุมพงศาวดารภาคที่ 3, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 8. (พระนคร : ศุภสกา 2506), หน้า 10, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, 2458), หน้า 122 และ "ค่าน้ำ", จดหมายเหตุหลวงอุดมฯ, อังแล้ว, หน้า 6
 43. เล่มเดียวกัน, หน้า 9, เชียงธรรม
 44. Burney Papers, Vol. I, pt. I (1910), p. 500.
 45. *Ibid.*, p. 178.
 46. *Ibid.*, p. 502.
 47. สมเด็จพระราชดำริ, อังแล้ว, หน้า 27
 48. Burney Papers, Vol. 5 (1914), pp. 68-9.
 49. *Loc. cit.*
 50. Walter F. Vella, Siam Under Rama III, 1824-1851 (N.Y.: Locust Valley, 1957), pp. 66-7.
 51. Ahmat, *op. cit.*, p. 99.
 52. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (พระนคร : ศุภสกา, 2504), เล่ม 1, หน้า 126
 53. สมเด็จพระราชดำริ, อังแล้ว, หน้า 25-29
 54. เพิ่งอ้าง, หน้า 30
 55. เพิ่งอ้าง, หน้า 29-30 และ Vella, *op. cit.*,
 56. สมเด็จพระราชดำริ, อังแล้ว, หน้า 29-30.
 57. เพิ่งอ้าง, หน้า 34
 58. Vella, *op. cit.*, p. 38.
 59. จดหมายเหตุหลวงอุดมฯ, หน้า 50
 60. เพิ่งอ้าง, หน้า 82
 61. Vella, *op. cit.*, p. 72.
 62. จดหมายเหตุหลวงอุดมฯ, หน้า 192-193
 63. เพิ่งอ้าง, หน้า 199.
 64. วัน เดือน ปี ที่พระยากันตันหลงอาหมัดสิ้นยังไม่เป็นที่ยุติ ดู Cyril Skinner, "The Civil War in Kelantan in 1839", *Monographs of the Malaysian Branch Royal Asiatic Society*, II (Singapore: Malaysia Printers Ltd., 1965), p. 10, fn. 11.
 65. จดหมายเหตุหลวงอุดมฯ, หน้า 201
 66. Vella, *op. cit.*, pp. 72.
 67. สมเด็จพระราชดำริ, "ค่าน้ำ", เรื่องต่อจากจดหมายเหตุหลวงอุดมฯ, หน้า 337-8
 68. เพิ่งอ้าง, หน้า 154.
 69. เพิ่งอ้าง, หน้า 77.
 70. เพิ่งอ้าง, หน้า 111-113, และหน้า 127 ตามลำดับ
 71. ดู เพิ่งอ้าง, หน้า 128-9.
 - * หมายถึง พระยาทวีพัฒนา
 72. เพิ่งอ้าง, หน้า 150, และดูหน้า 232-3
 73. เพิ่งอ้าง, หน้า 331.
 74. เพิ่งอ้าง, หน้า 67-8
 75. เพิ่งอ้าง, หน้า 107, 132.
 76. เพิ่งอ้าง, หน้า 132, 142-4 ได้ตีความว่า "การซึ่งคิดจะให้ลงไปทำถึงเมืองไทรนั้น ท่านองจะคิดว่าถึงเมืองสงขลาจะเสียก็ช่างเถิด จะไปทำเอาเมืองไทรให้ได้" (หน้า 132)
 77. เพิ่งอ้าง, หน้า 68
 78. เพิ่งอ้าง, หน้า 144.
 79. เพิ่งอ้าง, หน้า 80.
 80. เพิ่งอ้าง, หน้า 92
 81. Burney Papers, Vol. V, p. 69.
 82. สมเด็จพระราชดำริ, "ค่าน้ำ", อังแล้ว, หน้า 32.
 83. เพิ่งอ้าง, เล่มเดียวกัน และดู จดหมายเหตุหลวงอุดมฯ, หน้า 119-220.
 84. Skinner, *op. cit.*, p. 11, fn. 16.
 85. จดหมายเหตุหลวงอุดมฯ, อังแล้ว, หน้า 203
 86. จดหมายเหตุหลวงอุดมฯ, หน้า 256, 306-7 และ 329.
 87. เพิ่งอ้าง, หน้า 291.
 88. เพิ่งอ้าง, หน้า 307.
 89. สมเด็จพระราชดำริ, "ประชุมความ...", อังแล้ว, หน้า 341.
 90. เศรษฐกิจไทรปฏิภาณหลังการพ่ายแพ้ในปี 2368 ได้รับความกระทบกระเทือนมาก เบอร์นีได้รับเท็กไว้หลังการเยือนไทรบุรีในช่วงนั้นว่า เจ้าพระยาและบุตรชายสั่งให้หมื่นยักษิณราชกรต่าง ๆ ของไทรบุรีทิ้ง ข้าว ไม้ และดินบุกไปยังนครฯ ดู Burney Papers, Vol. II, p. 17.
 91. Ahmat, *op. cit.*, p. 99.
 92. *Ibid.*, pp. 104-105, และ Ahmat, "Political Structure of the State of Kedah 1879-1905", *Journal of Southeast Asian Studies*, I, No. 2 (Sep. 1970), pp. 126-8.
 93. รายละเอียดในปัญหาการสืบตำแหน่งเจ้าเมืองไทรบุรีภายหลัง 2422 ตามหลักฐานต่างประเทศและไทยยังต่างกันอยู่ แต่พ้องกันในประเด็นที่ว่าศรัทธะวันกร มารดาของเจ้าเมืองพยานประณีประนอมกันเอง และกับฝ่ายไทยดู Sharom Ahmat, "Tradition and Change in a Malay State: The Economic and Political Development of Kedah: 1870-1923", Unpublished Ph.D dissertation, University of London, microfilm, 1969, pp 173-4. และ "พงศาวดารเมืองไทรบุรี" ในประชุมพงศาวดาร เล่ม 2 (พระนคร : ศุภสกา, 2506), หน้า 285-8.
 94. Sir Frank Swettenham, *British Malaya* (London: Jarrold & Sons, Ltd., 1948).
 95. C/O 273-162, Report of Swettenham's visit to Kedah, 23 November 1889, quoted in Ahmat, "Tradition and Change...", p. 178.
 95. ดู พรรณงาม เจ้าธรรมสาร, อังแล้ว, บทที่ 4
 97. เพิ่งอ้าง, หน้า 154-7.
 98. ดู เศษ บูณนาค, "พระยาแขกเจ็ดหัวเมืองคบคิดขบถ ร.ศ.121", สมาคมสังคมนาศาสตร์แห่งประเทศไทย, วรรณไวทยากร, (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2514).
 99. ดู พรรณงาม เจ้าธรรมสาร, อังแล้ว, หน้า 227-278.